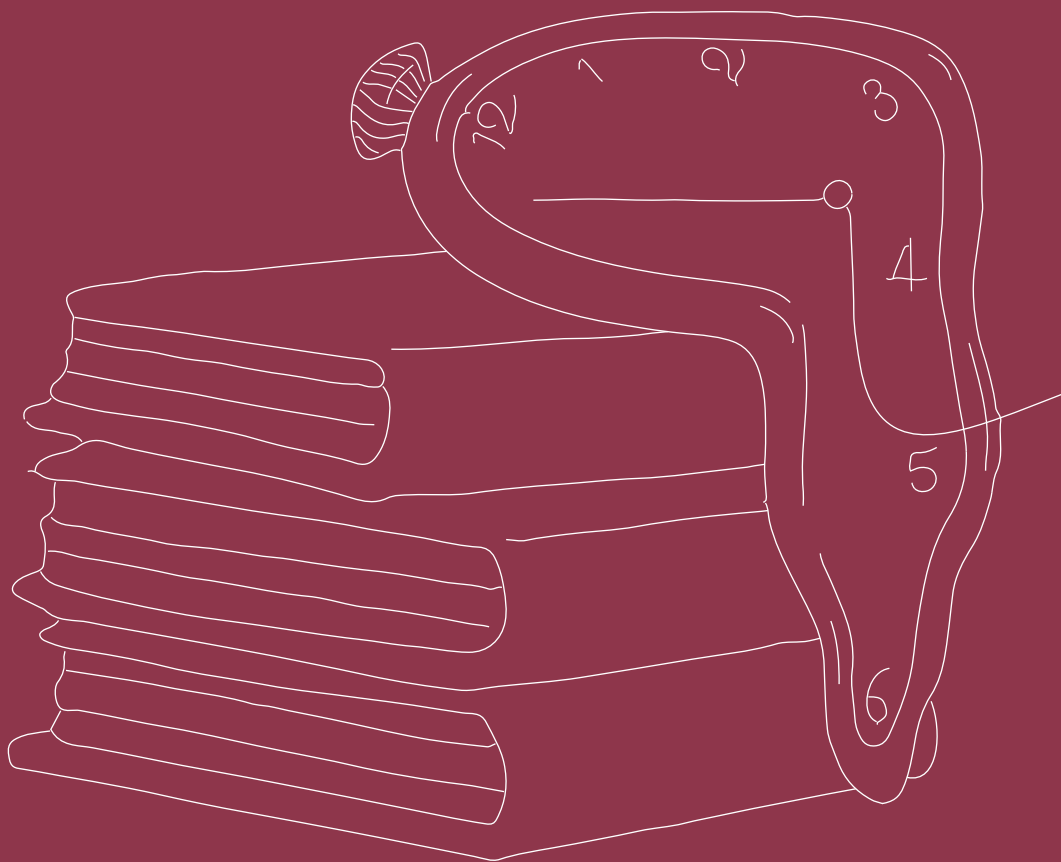

איתותים

כתב עת סטודנטיאלי לפילוסופיה, לכלכלה ולמדע המדינה

ינואר 2026, שבט התשפ"ו | גליון 8

איתותים

כתב עת סטודנטיאלי לפילוסופיה, לכלכלה ולמדעי המדינה

מערכת כתב העת

עורכים ראשיים

רואי שין גוטמן

אביתר סלע

עורכים ועורכות

מאיה גל

דונא גנאים

אביגיל זך

חנוך יעקב יהודה

אביגיל סבן

יעל רויטרשטיין

מנחם שטיינברוך

עיצוב כריכה ולוגו

מיתר לובוצקי-אביאור

תודות

תחילה, ברצוננו להודות לתוכנית פכ"מ באוניברסיטה העברית על הליווי והסיוע בהפקת הגיליון.

תודות רבות גם למרכז ברגמן לעיון פילוסופי. תמיכתו הנדיבה אפשרה להוציא לאור את גיליון זה, הן במהדורה דיגיטלית והן במהדורה מודפסת. אנחנו מודים ושמחים על השותפות עימכם בפרויקט חשוב זה.

צוות העורכים והעורכות המוכשר שלנו עבד בנחישות על עריכת המאמרים הרבים לקראת השקת הגיליון. השקעתם המקצועית ניכרת בכל מאמר המופיע לפניכם ואנחנו רוצים להודות להם על עבודתם המסורה. בנוסף, אנחנו רוצים גם להודות לצוות העורכים על חלקו בשלל משימות תשתית ולוגיסטיקה שבלעדיהן לא היה ניתן להוציא לאור גיליון זה, מגיוס תקציב ועד תחזוק אתר האינטרנט.

לבסוף, כבוד לנו להודות לכותבים ולכותבות, שעמלו רבות על מנת לעבד את רעיונותיהם לכדי מאמרים ראויים לפרסום, ולכלל הסטודנטים והסטודנטיות שהגישו מאמרים לגיליון. על אף שלא כל מאמר שהוגש התקבל, נהנינו לקרוא את כלל הטקסטים, ולהיחשף לרעיונותיהם.

תוכן עניינים

מאמר מערכת בין הזמנים	7
ריאיון ידע, מוסדות וקידמה: ריאיון עם פרופ' יואל מוקיר חנוך יעקב יהודה ושי קוכמן	13
מי שייד ל"ד-מו-קרט-יה"? מקומו של הציבור הערבי בישראל במאבק שבין יהודית לדמוקרטיה רז וייס	37
תינוק בהרכבה אישית: דיון פילוסופי בעולם של ברירה גנטית איילה פיין	55
אבא לרנר והמימון הפונקציונלי: מעורבות הממשלה בכלכלה מקיינס ועד ימינו נבו זהב	73
משבר הגבריות הפטריארכלית: מדיכוי גברי לגבריות רעילה שחר טוביה	87

מאמר מערכת | בין הזמנים

דבר מוסכם הוא שהזמן נע בכיוון אחד: מן העבר, דרך ההווה, אל העתיד. תנועה בלתי פוסקת זו מכתובה גם את היחסים בין הזמנים השונים, כך שהעבר מעצב את ההווה, וההווה מעצב את העתיד. יחסים חד-כיווניים אלו עומדים בבסיס מושג הסיבתיות כפי שנהוג לחשוב עליו – כדי שדבר יהיה סיבתו של דבר אחר, הכרחי שהאחד יהיה סיבתו של האחר.

מכאן אנחנו מבינים שיש קשר יסודי בין תנועתו של הזמן, לבין האופן שבו אנחנו מבינים את העולם. אנחנו פונים אל העבר בחיפוש אחר תשובות לשאלות שמעסיקות אותנו; לפני שאנחנו בוחרים בדרך אחת על פני האחרת, אנחנו מנסים לנבא מה תהיה התוצאה של כל אחת מהדרכים.

לצד זאת, הזמן הוא גם מושג חמקמק. קל להפריד בין העבר לעתיד, אך ההווה הוא תחום אפור. האם ההווה הוא טווח מוגדר וממשי, או שמא הוא רק קו התפר שבין העבר לעתיד, אפסילון שלא ניתן לזהות היכן הוא מתחיל והיכן הוא נגמר? ניתן גם לחשוב על ההווה כהווה מתמשך – אך אופן זה מקשה עוד יותר להפריד אותו מן העבר.

הבנת ההתרחשויות שבהווה, אף יהיה הוא מתמשך, יכולה להיות משימה מורכבת עד בלתי-אפשרית בעוד אנחנו מצויים עדיין בתוכו. אך גם הבנה שלמה ובהירה של העבר, למרות היותו כבר קבוע, אינה מושגת בקלות. הגל אמר כי "הינשוף של מינרבה מתחיל במעופו רק עם רדת דמדומי הערב" (הגל, 1820/2011); הבנה פילוסופית מלאה של תהליך היסטורי אינה אפשרית עד

שהוא מבשיל ואף מתחיל לפוג מן העולם. מעולם לא הייתה ולא תהיה הבנה סמכותית ויחידה של ההיסטוריה: ההסתכלות אל עבר העבר היא אקט פרשני במהותו, והתרחשויות העבר זוכות לאין-ספור רביזיות, שכתובים ומניפולציות.

בכל זאת, נראה שבשנים האחרונות הדברים משתנים. התפתחות טכנולוגיית הזיוף העמוק (deep fake) והשימוש הבלתי מרוסן שלה בהפצת מידע כוזב ברחבי הרשת מהווה עליית מדרגה בקלות שבה ניתן לשכתב ראיות היסטוריות עובדתיות. בד בבד, ערוצי הפצת המידע המסורתיים נחלשים, ומפנים מקום למקורות מידע אלטרנטיביים. בעוד אלה עשויים לאפשר דמוקרטיזציה של הידע ונגישות מוגברת אליו, ועל אף יכולתם להאיר נקודות מבט ייחודיות שלא זוכות לתשומת לב מן הגופים המרכזיים - חסרים בהם החסמים שיבטיחו את מחויבותם לאמת.

כיצד, אם כך, אנחנו יכולים להבין את העבר ואת השפעותיו על עולמנו בהווה? נדרש יותר מתמיד להטיל ספק כדי להגיע לחקר האמת, לבחון ולבסס את צעדינו לפני שנמשיך ליעד הבא. הריאיון והמאמרים המופיעים בגיליון זה צוללים בבטחה ובענווה אל ההתרחשויות ההיסטוריות הרחוקות והקרובות יותר, בניסיון לפרש את ההווה ולהבין לאיזה עתיד ראוי לשאוף.

אנחנו מתרגשים ומתכבדים לפתוח את הגיליון השמיני של "איתותים" בריאיון עם פרופ' יואל מוקיר, זוכה פרס נובל בכלכלה לשנת 2025. את הריאיון ערכו חנוך יעקב יהודה ושי קוכמן, ובו הם משוחחים עם פרופ' מוקיר על דרכו באקדמיה ועל מחקריו לאורך השנים. מחקרו של מוקיר מדגיש את חשיבותם של מוסדות המעודדים קידמה לטובת התפתחות וצמיחה טכנולוגית. מתוך קשר זה, עלינו לשאול את עצמנו האם המוסדות של ימינו תומכים את ההתפתחות הטכנולוגית המואצת, וכן את התמורות הפוליטיות הגלובליות שניכרות בשנים האחרונות.

מאמרו של רז וייס מבקש מהקוראות והקוראים להתמקד בהווה בסביבתנו הקרובה, ולשאול - האם קריאות ה"ד-מו-קרט-יה" של השנים האחרונות מבטאות רעיון דמוקרטי שלם וקוהרנטי? התזה שמציג וייס גורסת כי הדרתה של החברה הערבית מהמחאה כנגד המהפכה המשטרית / הרפורמה המשפטית, חטאה לערכים הדמוקרטיים אותם שאפה לייצג.

איילה פיין מפנה את מבטנו אל עבר העתיד, בעודה עוסקת בשאלה שנדמתה בדיונית עד לפני שנים ספורות: האם מוטלת על הורים החובה המוסרית להשתמש בכלים גנטיים חדשניים כדי לשפר את רווחת ילדיהם העתידיים? פיין מציגה ביקורת מקיפה לאחת הגישות המוכרות בתחום זה, וטוענת שהיא אינה נותנת מסגרת מוסרית מספקת לדילמה זו.

בחזרה אל העבר, **נבו זהב** סוקר את קורותיו והגותו של הכלכלן **אבא לרנר**, אשר נחשב בעיני רבים לממשיך דרכו של ג'ון מיינרד קיינס. זהב קושר בין סיפורו האישי של לרנר לבין תיאורית המימון הפונקציונלי אותה פיתח, ומעלה בין השאר את שאלת

הקשר בין העיתוי ההיסטורי שבו רעיונות מופיעים לבין מידת התקבלותם.

גיליון זה נחתם במאמרו של **שחר טוביה**, אשר עוסק בקשר הבלתי מובן מאליו בין הקפיטליזם המודרני לבין מאפייניה והשפעותיה של הפטריארכיה על החברה ועל הפרט. דרך ניתוח ביקורתי, טוביה משרטט מנגנון שראשיתו בציפיות גבריות בלתי ניתנות להשגה, וסופו במשבר זהותי. את הניתוח טוביה מדגים באמצעות הדמויות הראשיות בסרט **מועדון קרב** ובסדרת הטלוויזיה **שובר שורות**.

אנחנו, חברות וחברי המערכת, גאים במאמרים המוצגים לפניכם ולפניכן בעמודים אלו, בתהליך הכתיבה והעריכה המאומץ העומד מאחוריהם ובזמן הרב שהושקע בהם. אנחנו מזמינים אתכם ואתכן לקרוא ולהעמיק במאמרים המונחים כאן לפניכם, ויותר מכך – להגיש מאמרים פרי עטכם לגיליון התשיעי של "איתותים", העתיד לראות אור בקיץ 2026.

ברצוננו לנצל במה זו על מנת לקרוא להשבתו במהרה של רן גואילי ז"ל, החטוף החלל האחרון שעוד נותר ברצועת עזה.

רשימת מקורות

הגל, גו"פ. (2011). **קווי יסוד לפילוסופיה של המשפט**. ג' גולדברג,
מתרגם). הוצאת שלם. (פורסם לראשונה ב-1820)

ריאיון | ידע, מוסדות וקידמה:

ריאיון עם פרופ' יואל מוקיר¹

חנוך יעקב יהודה

סטודנט שנה ב' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

שי קוכמן

סטודנט שנה ב' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

פרופסור יואל מוקיר הוא מההיסטוריונים הכלכליים המובילים בעולם. מוקיר נולד בליידן שבהולנד (1946), גדל בחיפה, ורכש את השכלתו באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת ייל. כיום הוא מכהן כפרופסור לכלכלה והיסטוריה באוניברסיטת נורת'ווסטרן (Northwestern) בשיקגו, וכן כעמית מחקר בבית הספר לכלכלה באוניברסיטת תל אביב. מחקריו מתמקדים במהפכה התעשייתית ובמקורות הצמיחה הכלכלית, תוך הדגשת חשיבותם של שינויים תרבותיים, מוסדות חברתיים והצטברות של ידע.

על תרומתו המכרעת לזיהוי התנאים המוקדמים לצמיחה מתמשכת באמצעות קידמה טכנולוגית, הוענק לו **פרס נובל בכלכלה לשנת 2025**, במשותף עם הכלכלנים פיליפ אגיון ופיטר הוויט.

¹ תודה מיוחדת לד"ר יניי שפיצר, על העזרה בתיאום הריאיון ובהכנה אליו.

לא קל לסכם מפעל חיים של עשרות שנים, אז אולי ננסה להתחיל מההתחלה. נשמח אם תספר לנו איך בכלל הגעת לחקור את מה שאתה חוקר?

התחלתי ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים בשנות ה-60, כשהייתה חובה ללמוד תואר דו-חוגי. כשנרשמתי לאוניברסיטה הייתי צריך להחליט אילו קורסים לקחת ובאילו חוגים אני רוצה להתמחות. מסיבות אישיות התגלגלתי לשילוב של כלכלה והיסטוריה. באחד הימים קיבלתי מכתב (בדואר כמובן, כי זה היה בשנות ה-60) מפרופסור בירושלים בשם נחום גרוס, שהיה הרבה שנים הפרופסור להיסטוריה כלכלית במחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית. הוא אמר: "מצאתי שאתה אחד הסטודנטים היחידים שמתמחה גם בהיסטוריה וגם בכלכלה. היית רוצה להיות אסיסטנט שלי?" משום שהוא לימד קורס בהיסטוריה כלכלית, אמרתי - בסדר. הייתי צריך פרנסה, וזה עזר להכניס רגל בדלת של האקדמיה. עבדתי בשביל נחום שנתיים כאסיסטנט ואחר כך גם קצת כעוזר מחקר שלו. ביום מן הימים פנו אליי ואמרו לי: "תשמע, אנחנו מחפשים מישהו בהיסטוריה כלכלית באוניברסיטת תל אביב. האם אתה מוכן לנסוע לארצות הברית, לעשות שם דוקטורט ולחזור וללמד אצלנו?". אז נסעתי לארצות הברית ולמדתי באוניברסיטת ייל במחלקה לכלכלה, אבל התמחיתי בהיסטוריה כלכלית. לאחר מכן עשיתי פוסט-דוק כאן בנורת' ווסטרן ומשם התגלגלו הדברים... ועכשיו זה הגיוב שלי במשרה מלאה. יש לי גם מינוי באוניברסיטת תל אביב כמו שהתחייבתי בזמנו ואני בא לשם בממוצע פעם בשנה, ללמד מיני-קורס בלעדי לדוקטורנטים ומאסטרנטים. במקרים מסוימים צירפנו תלמידי B.A שנה שלישית מצטיינים, אבל בגדול זה מכוון לאנשים עם רקע כלכלי די רציני.

נשמח אם תספר לנו במילים שלך על הנושאים שחקרת לאורך השנים ועל העניין המיוחד במהפכה התעשייתית.

הייתי אומר שנושא המחקר שלי הוא בעיקר היסטוריה כלכלית של אירופה, והיסטוריה כלכלית השוואתית. הספרים הראשונים שלי שיצאו בשנות ה-70 התעסקו דווקא במשקים קטנים באירופה. הדוקטורט שלי היה על מחקר השוואתי בין הולנד ובלגיה במאה ה-19, ובשנות ה-80 הוצאתי ספר על הרעב הגדול באירלנד, שלקח כמה שנים טובות לכתוב.² רק בשנת 1990 יצא הספר הראשון שלי שעסק ברקע של יצירתיות טכנולוגית.³ זה הספר הראשון שלי שעסק מפורשות בהיסטוריה הטכנולוגית של העולם. אחר כך יש לי ספר על המהפכה התעשייתית,⁴ וספר גדול על איך לחשוב על שיפורים טכנולוגיים, לא רק במהפכה התעשייתית אלא על שיפורים טכנולוגיים בכלל: מהם התנאים שצריכים להתקיים כדי שתהיה התפתחות טכנולוגית וקידום טכנולוגי המשכי. לא איזשהו גל קצר שבמסגרתו ממציאים כמה דברים ואחר כך שוכך, אלא תקופה שבה שנה אחרי שנה אנחנו לומדים יותר איך להשתמש בטכניקות חדשות.⁵ זה ספר שיצא בשנת 2002, ומאז ברוך השם היד נטויה. הספר האחרון שלי יצא ב-4 בנובמבר, יחד עם עוד שני מחברים: אחד מהם הוא תלמיד שלי לשעבר, ישראלי בשם אבנר גרייב, השני הוא בחור איטלקי

² Mokyr, J. (1983). *Why Ireland Starved: An Analytical and Quantitative Study of Irish Poverty, 1800-1851*. George Allen and Unwin.

³ Mokyr, J. (1990). *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford University Press.

⁴ Mokyr, J. (1998). *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective*. Routledge.

⁵ Mokyr, J. (2002). *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*. Princeton University Press.

בשם גווידו טבליני.⁶ במקרה זה אנחנו משווים בין אירופה לבין סין, וחצי מהספר מוקדש לסין. בכל אופן, המהפכה התעשייתית מעניינת לא רק בגלל שהיא התרחשה, אלא גם במובן שיש הרבה מאוד מקומות בעולם שבהם היא לא התרחשה, אבל הייתה אולי יכולה להתרחש. אז השאלה היא למה היא לא קרתה. סין למשל, היא מועמדת רצינית מאוד בשאלה הזאת. אם כן, הספר מתרכז במהפכה התעשייתית, והוא שואל את השאלה הגדולה: למה דווקא באנגליה ולא במקומות אחרים. אנחנו נכנסים לעובי הקורה בנושא הזה ומנסים מזה להכליל ולענות: למה באופן כללי שיפורים טכנולוגיים מתרחשים במקומות מסוימים ולא במקומות אחרים.

נסתכן בספוילר ונשאל: למה לדעתך זה דווקא קרה באנגליה ולא במקומות שעד אותו שלב היו הרבה יותר מתקדמים, כמו הציוויליזציה ההודית, או בסין שהייתה מאוד מתקדמת טכנולוגית?

לא הייתי אומר שבשלב הזה סין מאוד מתקדמת, אני חושב שהיא קצת התחילה לשקוע. אם אנחנו חושבים על המהפכה בתור משהו שהתחיל באמצע המאה ה-18, באותה תקופה בסין יש כבר יותר מ-100 שנות שלטון של שושלת צ'ינג, שהייתה מאוד שמרנית וריאקציוניסטית, לא פתוחה לדברים כמו קידמה ושיפורים טכנולוגיים. לפני זה, בייחוד בימי שושלת סונג בתקופת ימי הביניים, באמת היה אפשר לחשוב שבסין תפרוץ מהפכה תעשייתית ואז כל ההיסטוריה של העולם הייתה לגמרי שונה.

⁶ Greif, A., Mokyr, J., & Tabellini, G. (2025). *Two Paths to Prosperity: Culture and Institutions in Europe and China, 1000-2000*. Princeton University Press.

אבל זה לא קרה. היה צריך לחכות 500 שנה עד שהתנאים באירופה יבשילו מספיק כדי שבאירופה מהפכה תעשייתית תהיה אפשרית. ואנחנו שואלים את השאלה – למה באנגליה, ולא בצרפת או לא בספרד או באיטליה או בארצות השפלה או בגרמניה. אנחנו שואלים מה היה מיוחד בבריטניה, שם המהפכה התעשייתית התחילה. זו שאלה שהתעסקו איתה כבר עשרות שנים ואנחנו באים עם סיפור שהוא לדעתנו די חדש, שלא הדגישו אותו מספיק. לרוב הסיפורים בנושא מדברים בעיקר על אוצרות טבע: פחם, ברזל, דברים כאלה. מדברים גם על זה שבריטניה היא אי שיותר קשה לתקוף. אנחנו באים עם סיפור לגמרי שונה מזה.

אז אולי המהפכה התעשייתית יכולה הייתה להתרחש בכל מקום אחר ובזמן אחר. האם העובדה שבריטניה אמנם השתתפה במלחמות הנפוליאוניות, אך הן לא קרו בשטחה, תרמה לכך שהמהפכה התעשייתית תתרחש דווקא שם, ולא בצרפת או גרמניה?

העובדה שלא התרחשה שום מלחמה על אדמת בריטניה בתקופה ההיא בהחלט תרמה. נפוליאון אכן חלם על פלישה ואף פעם לא הצליח לבצע אותה, אבל לדעתי זאת לא הסיבה העיקרית, בעיקר משום שהמהפכה התעשייתית כבר הייתה במהלכה כשהמלחמה פרצה ב-1793. כבר משנות ה-80 של המאה ה-18 אנחנו רואים האצה רצינית מאוד בקידום הטכנולוגי, בייחוד ביישום של כוח קיטור בתעשייה. מכונות הקיטור עצמן כבר היו בשימוש מתחילת המאה ה-18 אבל הן שימשו בעיקר כדי לשאוב מים ממכרות. היישום של מכונת הקיטור לצרכים תעשייתיים, בעיקר בתעשיית הטקסטיל אבל גם במקומות אחרים, זה דבר שהתפתח רק אחרי 1775. המלחמה פרצה 20 שנה אחר כך, אבל כבר בשנות ה-80 אתה רואה המון ראיות לכך שלא רק שהבריטים חושבים שהם כבר

המובילים – גם הצרפתים חושבים ככה. הם שולחים מרגלים לבריטניה לעשות ריגול תעשייתי, לראות מה הבריטים יודעים לעשות. הם מנסים בכל כוחם להביא טכנאים ומהנדסים מבריטניה שיעזרו להם לבנות ולפתח תעשיות כי הם לא מסוגלים לזה בעצמם. השאלה הגדולה שלנו היא האם אפשר להראות שהיכולות הטכנולוגיות של בריטניה הן אלה שעמדו בבסיס ההצלחה הכלכלית שלהם במאה ה-18.

אתה חושב שהיה גם תפקיד למוסדות בבריטניה באותה העת? זכור לי משפט של הדוכס מוולינגטון ששמעתי בהרצאה: קרב ווטרלו נוצח במגרשים של איטון. הכוונה לחינוך האיכותי שעסק גם במשחק קבוצתי. האם למוסדות כמו בתי הספר שהיו באותה תקופה היה חלק בעידוד תרבות של חדשנות שהובילה למהפכה התעשייתית?

לא. אחד הדברים החשובים שצריכים להבין, והספר החדש שלנו כמעט לגמרי מוקדש לזה: כשאנחנו מדברים על הון אנושי במאה ה-21, וגם קודם לכן, חושבים על בתי ספר. אתה אומר, "מה שלמדו בבתי הספר זה מה שחשוב". ההון האנושי שהיה הגורם המכריע במהפכה התעשייתית בבריטניה במאות ה-18 וה-19 הוא לא הון שעבר בבתי ספר, אלא הון בצורת ידע שהועבר ממורה לתלמיד, מאמן לשוליה. המוסד הזה של שוליות, שבו אתה לומד את המקצוע, לא בזה שאתה יושב בכיתה ומישהו מרצה לך, אלא אתה הולך להתמחות בתור חניך אצל אופה, אצל סנדלר, חייט או כל מקצוע שאתה יכול לחשוב עליו. ככה ההון האנושי עובר. מה שלומדים בבתי ספר וגם באוניברסיטאות הוא רלוונטי רק באופן חלקי. זה עדיין חשוב שאנשים ידעו קרוא וכתוב, אבל מבחינה זו בריטניה לא הובילה. שיעורי האוריינות בבריטניה שאנחנו יודעים עליהם היו נמוכים יותר מאשר בגרמניה, בסקנדינביה וגם

בהולנד, בעיקר מפני ששם הכנסיה הלוטרנית הדגישה את החשיבות של קריאה, אבל מסתבר שזה לא עזר לשוודים בכלום - המהפכה התעשייתית בשוודיה התחילה רק בסוף המאה ה-19, וגם בהולנד רק אחרי 1870.

האוריינות היא לא מה שקבע, ובוודאי לא מה שנעשה באוניברסיטאות כמו אוקספורד וקמברידג', שם למדו שירה לטינית ודברים מסוג זה, שלא ברור איך הם תרמו כשלעצמם למהפכה התעשייתית. הדברים האלה פחות נכונים לגבי האוניברסיטאות הסקוטיות. בסקוטלנד היו אוניברסיטאות בגלאסגו ובאדינבורו, שם באמת לימדו ולמדו דברים שבאופן עקיף היה להם ערך למהפכה התעשייתית. אנחנו יודעים את זה כי היו התכתבויות בין הממציא הגדול גיימס וואט לבין פרופסורים לפיזיקה מאוניברסיטת אדינבורו, והם באמת דיברו עם הפיזיקאים הטובים ביותר באירופה ואולי בעולם. צריך להבין שהפיזיקאים האלה לא ידעו פיזיקה כמו שאנחנו מבינים אותה היום, כן? כל הרעיונות שעומדים מאחורי, למשל, תעשיית האנרגיה, תחנות מים וגם מכונות קיטור, את הפיזיקה הזאת הם לא הבינו. הפיזיקה שמסבירה למה מנוע קיטור או כל מנוע אחר עובד היא תרמודינמיקה, תיאוריה שפותחה רק אחרי שהמהפכה התעשייתית כבר עברה מזמן. כך שהמדע הפורמלי, לפחות בנושא הזה של אנרגיה לא תרם יותר מדי להתפתחות התעשייתית. מה שהיה צריך בזמנו זה אנשים מיומנים, אנשים שיודעים לעבוד עם הידיים, לאו דווקא אנשים שקראו את אריסטו.

אז יש לנו שוליות של אנשי מקצוע המעבירים ידע מדור לדור. איך מכאן אנחנו מגיעים למצב שבו יש פתאום בום של צמיחה, התפתחות של ידע ואיך שאפשר ליישם אותו?

צריך להבין שבבריטניה, בייחוד מאמצע או סוף המאה ה-17, כבר יש כאמור שיפור גדול במוסדות. אתה יכול לראות אם אתה קורא בין השורות על מה שקורה שם במאה ה-18, שהתרבות והממשל נעשים הרבה יותר פרוגרסיביים. לא פרוגרסיביים במובן של היום, אלא במובן זה שהם מאמינים בקידמה. הם מאמינים שהחיים היום יכולים להיות הרבה יותר טובים משהיו בעבר, ושהם ימשיכו להשתפר בזכות העובדה שאנחנו יותר ויותר לומדים את המדע, לומדים את הכללים של הטבע. והנה לראיה, אנגליה גידלה את ניוטון הגדול שהסביר לנו את תנועת הכוכבים בשמיים. זה לא בהכרח עוזר לטכנולוגיה, אבל בגדול אנחנו מבינים את הטבע הרבה יותר טוב. יש תרבות שאני קורא לה "נאורות תעשייתית" – אנשים מאמינים שאפשר לשפר את רמת החיים ואת איכות החיים של בני אדם בעולם כולו. הם כן יותר חושבים על זה במונחים של בריטניה עצמה, אבל בסופו של דבר זה נוגע לעולם כולו, קידמה עולמית בעזרת הבנה משופרת של חוקי הטבע ותופעות טבעיות – דבר שהוא חדש. אנחנו רואים את הסימנים הראשונים אצל פרנסיס בייקון בתחילת המאה ה-17, אבל לוקח זמן עד שזה מחלחל לקבוצות יותר גדולות.

במחצית השנייה של המאה ה-17 מתפתחת תפיסה שהמדענים האלה העוסקים בתיאוריה, מה שנקרא "Natural Philosophy" – הפילוסופים של הטבע, צריכים לדבר עם בעלי מלאכה. היה פרויקט גדול שיזם אדם בשם רוברט הוק. אגב, הוק היה יריבו הגדול של של ניוטון, הוא וניוטון היו מסוכסכים קשות, אבל זה סיפור לחוד. לדעתו, המדענים של ה-Royal Society (החברה המלכותית), שהיו למעשה ממונים על המדע בבריטניה, היו צריכים לדבר עם בעלי המלאכה כדי להשיג התקדמות. התחיל פרויקט שלם שבו פיזיקאים וכימאים מדברים עם בעלי מלאכה.

בסוף לא יצא מזה כלום כי בעלי המלאכה לא רצו לדבר איתם. בעל המלאכה אומר, "אני לא רוצה לספר לך סודות תעשייתיים כי אז תהיה לי יותר תחרות". אבל היה באוויר רעיון שצריך להשתמש בידע הפורמלי שיש לנו על הטבע. חלק מזה הוא תיאורטי, חלק מזה הוא ניסיוני, אבל בגדול - צריך להבין את הטבע יותר טוב כדי שנוכל ליישם את זה לשיפורים טכנולוגיים. עכשיו, זו תופעה שקיימת למעשה בכל אירופה, יש לזה דוגמאות בלי סוף: בצרפת, גרמניה, הולנד, זה הלך הרוח באוויר. השאלה היא למה דווקא בבריטניה הדברים האלה מובילים למכונות הראשונות, ועל זה בדיוק הספר.

אנחנו טוענים (וזה למעשה כל הספר על רגל אחת) שבאירופה אנשים חשבו על חדשנות כבר הרבה שנים. למשל, אצל לאונרדו דה וינצ'י אתה רואה שרטוטים וציורים ורעיונות של דברים שהם הרבה יותר מתקדמים מהתקופה שלו, כולל הליקופטרים וצוללות. אבל אף אחד מן הרעיונות לא בוצע בתקופה שלו. למה לא? כי לא היו קיימים חומרים והיכולת הטכנית לא הייתה קיימת. הכוונה - לא היו בעלי מלאכה שיכלו לבנות את הצוללת של לאונרדו. אם הם היו בונים אותה היא הייתה טובעת בלי שום שאלה. הוא גם ידע את זה. במאה ה-18 הדברים האלה משתנים. נוצרת, בייחוד באנגליה, קבוצה של בעלי מלאכה שמסוגלים לעשות דברים שבתקופה של לאונרדו לא היו מסוגלים לעשות. אתה רואה בכל מקום אנשים שלא רק מבינים את הטבע, אלא הם גם מעשיים - אם אתה בא אליהם עם מודל ואומר להם, "אני רוצה שתבנה לי 100 כאלה", הם בונים 100 כאלה, ולא חשוב אם זה נולי אריגה או מכונות קיטור או משהו אחר. ההתפתחות הטכנולוגית הזאת לא הייתה אפשרית אם לא היה את זה.

אלה לא הממציאים עצמם, אלא אנשי המקצוע המסוגלים לבנות מכונה – לא פעם אחת, לא פעמיים, אלא מאות פעמים, וכל היחידות המיוצרות יעבדו. אל תשכחו שזה עולם בו כל מכשיר נבנה באופן עצמאי. אין את הרעיון הזה של ייצור המוני בו אתה מייצר חלקי חלקים שהם זהים ואחר כך צריך להרכיב אותם כמו שעושים בימינו. כל מנוע קיטור שיצא מהחברה היה יחידה בפני עצמה, שונה מכל מנוע קיטור אחר. כשהוא מתקלקל אתה לא יכול להביא חלק חילוף, לזרוק את החלק הדפוק ולהכניס חלק חדש. אתה צריך לבוא עם אזמל ועם פטיש ולתקן את מה שנשבר. זה יקר וזה קשה וזה דורש מיומנות שבמקומות אחרים לא הייתה. בזה אני חושב שבריטניה שונה מכולם.

היה שם גם משטר אחר ופה אני בהחלט מסכים עם האסכולה שמדגישה מוסדות. המשטר היה באופן כללי ידידותי לקידמה טכנולוגית. זה לא דבר טריוויאלי – בצרפת, פעם אחר פעם, אנחנו רואים שיש ניסיון לעשות איזה שיפור טכנולוגי והאינטרסים הקיימים מתנגדים. למשל, יש ספר מפורסם שנקרא "Engineering the Revolution" של קנת' אלדר,⁷ שמספר איך הצרפתים בשנים האחרונות שלפני המהפכה ניסו לפתח טכניקה שבה אתה בונה רובים, מה שנקרא מסקטים, הרובים האלה שטוענים אותם מקדימה ויורים רק פעם אחת, אבל מחלקי חילוף זהים. זה דבר עצום – דמיין שאתה בשדה הקרב והרובה שלך מפסיק לירות. אתה לא יכול להשתמש בו עד שאתה לא מביא איזה מישוהו עם איזמל ופטיש. אבל אם יש לך חלקי חילוף כמו שאתם מכירים מצה"ל... כשאני הייתי בצבא זה עוד היה עוזי,

⁷ Alder, K. (1997). *Engineering the Revolution: Arms and Enlightenment in France, 1763-1815*. Princeton University Press.

היום זה בטח רובה זר. אבל בקיצור, אתה יודע איך לפרק ולהרכיב אותו מחדש במהירות גבוהה ואם חלק אחד מתקלקל אתה שם חלק אחר. אז זה היה בלתי אפשרי.

בקרב ווטורלו שאתם הזכרתם היו לצבא הצרפתי 100 אלף רובים שלא היו תקינים ולא הייתה להם יכולת לתקן אותם בשטח. זה דבר גדול. זה הוביל למחשבה על ייצור סדרתי של חלפים. אבל האנשים שבנו את כלי הנשק התמרדו. הם אמרו, "זה יגזול לנו את הפרנסה", ושרפו את בית החרושת. היה שם בחור בשם אתברונק, ממציא שניסה לפתח את זה, והמשטר הצרפתי אמר "אנחנו לא רוצים צרות, לא רוצים הפגנות, לא רוצים שביתות. לא נבנה יותר את הנשק הזה". הצרפתים ויתרו על זה והנשק שמבוסס על חלקי חילוף פותח לבסוף בארצות הברית. בכל מערבון אפשר לראות שמשתמשים באקדח המורכב מחלפים, ואם מתקלקל איזה חלק, אפשר להחליף אותו. זה שיפור עצום, אבל בצרפת הארמונרס, האנשים שבנו את הנשק, התנגדו. והיו עוד מקרים כאלה.

בבריטניה, לעומת זאת, הממשל עמד לצד התעשיינים. היו מקרים של התמרדויות, גם במערב המדינה וגם באזור שנקרא מידלנדס. הממשל בלונדון פשוט שלח את הצבא והם ירו על המפגינים פעם אחר פעם, עצרו אנשים שהתפרעו ופרעו בבתי החרושת, ומי שנמצא אשם נשלח לאוסטרליה. זה היה העונש. העונש הכי גרוע היה תלייה, אבל מספר ההוצאות להורג לא היה גבוה. הם שלחו את רובם לאוסטרליה כדי להיפטר מהם. המהומות נגד החידושים התעשייתיים נעלמו והמהפכה התעשייתית המשיכה להתקדם. בצרפת המהומות עיכבו בצורה רצינית מאוד את ההתקדמות הטכנולוגית ואחת התוצאות היא שדברים שהומצאו בצרפת בסופו של דבר הובאו לפיתוח מסחרי

בבריטניה. שם ידעו התעשיינים שהממשלה עומדת לצידם. זה גורם מוסדי מאוד מאוד חשוב.

משלב שבו יש ידע תיאורטי על מדעי הטבע, אנחנו מגיעים לממשק בין הידע התיאורטי לידע המעשי, המקצועי. מה מאפיין חברה שמאפשרת את החיבור בין ידע תיאורטי לידע מעשי בצורה שיכולה להניע מהפכה תעשייתית?

אני חושב שזו תופעה חברתית מאוד מעניינת בבריטניה. במהלך המאה ה-18 הניסיון לקשר בין אנשי מעשה לבין אנשי תיאוריה הולך וגובר משום שהתפיסה נכנסת לאנשים לראש, שכמעט בכל שדה טכנולוגי יש מה ללמוד מהאנשים שעוסקים במדע. מה שמעניין הוא שברוב הפעמים שתעשיינים שכרו מדענים בשביל לייעץ לאנשי הייצור, העצה לא הייתה טובה כי אפילו המדענים לא באמת הבינו את הדברים. דוגמה מפורסמת היא סיפורו של הכימאי הסקוטי ויליאם קלן, שהיה הכימאי הגדול ביותר בבריטניה במאה ה-18. הוא עשה המון כסף בכך שתעשיינים בתעשיית החרסינה וגם חקלאים שכרו אותו לייעץ להם איך לזבל את השדות או איך לייצר חרסינה כזאת ואחרת. האמת היא, שלא היה לו מושג. את כל המדע שמסביר איך לזבל את השדות ומה לעשות פיצחו מאה שנה אחריו, אבל הוא נתן יעוץ, והייתה אמונה כזאת שיש מה ללמוד מיעוץ מדעי גם אם למדענים בעצם אין מושג והדבר בינתיים נשאר באוויר. בסופו של דבר המדע השתנה. הכימיה המודרנית מתפתחת בשנות ה-80 של המאה ה-18 על ידי צרפתי בשם אנטואן לוזיה, שהוא הניוטון של הכימיה. אנשים לומדים שיטות מתמטיות חדשות להשתמש בהן בהנדסה. אנשים לומדים יותר ויותר איך לשפר את מכונות הקיטור גם אם התיאוריה המלאה באה רק לאחר מכן. על מקרים כאלה ואחרים מוסבר באריכות רבה מאוד בספר.

איפה המדע נכנס לתמונה בפועל? אתן לכם דוגמה קלאסית - על הלבנה של טקסטילים. בטקסטיל, ובייחוד כותנה, לאריג המוכן יש צבע לבן אבל מאוד מכוער, עם כתמים צהובים בגלל הכימיקלים בהם משתמשים כדי ליישר את הבד. צריכים להלבין אותו כדי שיהיה אפשר לצבוע. איך מלבינים כותנה? מדענים במאה ה-18 גילו שהכלור הוא חומר מלבין ומשם הידע המדעי הזה זלג לתעשיינים. בסוף המאה ה-18 בסקוטלנד אנשים מפתחים את שיטת ההלבנה ומאז הבעיה הזאת נפתרה. זאת אומרת, כבר מקודם ביססנו קשר חיובי בין המדע לטכנולוגיה, אבל בגלל שהמדע בזמנו היה רחוק מאוד ממה שיש לנו היום, הרבה מאוד תופעות הם לא היו מסוגלים לפתור. הם ידעו שיש פה אפשרויות אבל לא היו מסוגלים להגיע לכדי יישום.

עוד דוגמה קלאסית לזה היא חשמל. כבר במאה ה-18 ידעו שלחשמל יש פוטנציאל עצום להעברת אנרגיה ממקום למקום, מתחנה לצרכנים. הם ידעו שהאפשרויות האלה קיימות, אבל לא ידעו לפצח איך להפיק חשמל בכמויות שצריך בשביל להאיר עיר שלמה ולהניע את החשמליות. זה קרה רק בסוף שנות ה-60 של המאה ה-19, הרבה שנים אחרי כן. מניסיון העבר, עם תופעות כמו הלבנת הבדים עם כלור, התעשיינים ידעו שמי שיפתור את זה יהיו מדענים - ואכן כך קרה. הטלגרף, לדוגמה, הוא גם יישום של הכוח החשמלי שבפני עצמו פותח יותר מוקדם. אבל בגודל, הקשר הזה הוא מאוד מורכב ומשתנה משטח לשטח, מטכניקה לטכניקה. הסיפור הוא שהזיקה בין המדע לטכנולוגיה הולכת וגוברת משום שאנשים מאמינים שזו הדרך, והם צדקו, למרות שכל כך הרבה פעמים הם התאכזבו. פעם אחרי פעם אחרי פעם הם מנסים לפתור בעיה טכנית ונכשלים אבל לבסוף מבינים שככה השיטה מתנהגת. הם מחכים עד שהמדע ישיג אותם. ככה קרה עם

החשמל, כך קרה עם פלדה והרבה דוגמאות אחרות. בכל הענפים החשובים במשק, התעשיינים הבינו שהם מסוגלים ליהנות מהמדע החדש, אך היו צריכים לחכות שהוא יתפתח.

אז בשלב שעליו אנחנו מדברים יש טכנולוגיה, יש ממשק בין אנשי הידע התיאורטי לידע המעשי והטכנולוגיה מתפתחת. הזכרת את הטלגרף והוא דוגמה מאוד מעניינת. הטלגרף, וגם הדפוס למשל, הן המצאות שמאפשרות העברה מהירה של ידע ממקום למקום. ככה שאנחנו יוצאים מבריטניה ויכולים למעשה "לייצא את המהפכה".

כן. האמת היא שזה היה ברור שהיתרון שיש לבריטניה הוא יתרון זמני. ככל שהם ניסו למנוע הגירה של בעלי מלאכה וייצוא מכונות, הדברים האלה לא היו למעשה ניתנים לאכיפה בתקופה הזאת. לא היו המנגנונים או האמצעים המשטרתיים למנוע את זה. אבל העליונות הבריטית מאוד מעניינת – במשך לפחות מאה שנה הם היו בלי שום ספק המובילים הטכנולוגיים של אירופה ושל העולם כולו. בשנת 1840 לגמרי ברור שהטכנולוגיה הבריטית היא הרבה יותר מתקדמת והרבה יותר יעילה מהטכנולוגיה של הסינים. במלחמת האופיום הראשונה, ספינה בריטית אחת כיסחה את כל הצי הסיני בעודו עוגן בנמלים, והסינים לא יכלו לעשות שום דבר. לבריטניה יש את ההובלה הזאת במשך משהו כמו מאה שנה. במשך הזמן זה מתחיל לדעוך, והסיבה לכך היא שהמרכיב המדעי בטכנולוגיה הולך ונהיה יותר ויותר חשוב, והאירופאים (הקונטיננטליים) דווקא היו יותר טובים מבריטניה ביישום המדע הפורמלי לצרכים טכנולוגיים.

מכאן מתחילים להיכנס לשלב שנקרא "המהפכה התעשייתית השנייה" – מבוססת על חשמל ועל תקשורת וכוללת גם שינויים

עצומים בתעשיית החקלאות. בתקופה זו בריטניה מאבדת את העליונות שלה. היא לא הופכת למדינה מפגרת, כן? אבל היא בהחלט נהית "אחת מהחבר'ה" וכבר לא השחקנית הראשית. בשנת 1900 זה די ברור שאת הקדמה הטכנולוגית דוחפים לא רק הבריטים אלא גם הצרפתים, הגרמנים, האמריקאים, ההולנדים ואפילו הסקנדינבים – אלפרד נובל למשל, שהיה שוודי, המציא את הדינמיט. הנורדים, הבלגים והאיטלקים... כולם תרמו. זה היה מין מאמץ בינלאומי, כך שכל האופי של ההתקדמות הטכנולוגית משתנה: במקום מדינה אחת מובילה שהכל מרוכז סביבה, פתאום אחרים מתחילים לשחק את המשחק, ובשביל הבריטים זה מאוד טראומטי. אנחנו יודעים מההתכתבויות בסוף התקופה הוויקטוריאנית, בעשורים האחרונים של המאה ה-19, שהבריטים מתחילים להבין שמעמדם כמובילים הולך ונשחק. יש כל מיני תנועות לעצור את הגרמנים. הם פחדו מהגרמנים משום מה, רצו לעצור אותם כלכלית ולא לקנות את המוצרים שלהם. התנועות האלה לא הצליחו במיוחד, אבל אנחנו רואים את התפיסה הזאת של "אנחנו היינו כאלה נהדרים, היינו מובילים באירופה ועכשיו כל האחרים האלה התעוררו".

בשנות ה-60 של המאה ה-19 התעוררה בבריטניה הרגשה שצריכים לפתוח מוסד מחקר לכימיה. היה די ברור שהתעשייה הכימית היא אחד המרכיבים החשובים של הקידמה הטכנולוגית שהם דיברו עליה, ובכל בריטניה לא מצאו כימאי אחד שהיו לו הכישורים לעמוד בראש המכון הזה. הביאו גרמני אחד בשם אוגוסט פן הוטמן שישב באנגליה. אני לא יודע כמה אנגלית הוא ידע, אבל הוא לימד אותם כימיה כי לא היה בבריטניה כימאי אחד מספיק טוב. אותו הדבר למשל בתעשיית החשמל, תעשיית שימורי מזון ואחרות. אם כך אין שום ספק שעד 1914 בריטניה

היא אחד מהחבר'ה, וכבר לא מובילה לבדה. כמובן באה מלחמת העולם הראשונה וגם צריכה להיות להם את המערכת הפיננסית. זה סיפור אחר כבר. אבל כן, זה מאוד מעניין כשהאופי של השיפורים הטכנולוגיים משתנה והמרכיב המדעי הולך ונהיה יותר חשוב, היתרון היחסי של בריטניה, שהיתרון שלה היה בבעלי המלאכה ולא במדענים, הולך ונשחק.

עכשיו כשבריטניה היא רק "אחד מהחבר'ה", הידע והטכנולוגיה שמאפשרים הפצה ושימור של ידע וטכנולוגיה מגיעים לכל העולם. זה היה במאה ה-18. בימינו אנו עדים למהפכה הרבה יותר משמעותית בתחום הזה: האינטרנט, ובשנים האחרונות גם בינה מלאכותית. היכולת "לייצא את המהפכה" מקבלת תפנית קיצונית.

אין שום ספק. זה די ברור שהאופן שבו ידע חדש מתפזר ונהיה זמין לעולם השתנה לחלוטין עם אמצעי התקשורת המודרניים. זה לא שהיום אנחנו איכשהו יותר חכמים, העניין הוא שהכל מתקדם הרבה יותר מהר. ברגע שפיתחת משהו במקום מסוים, לכל העולם יש גישה - זה מיד עולה לאינטרנט או לרשת החברתית וכולם יודעים. אני זוכר שבתקופת הקורונה הסינים מיפו את הגנום של הווירוס והעלו אותו לאינטרנט. באותו יום מדענים בכל העולם העתיקו אותו והתחילו לעבוד על חיסון באופן מיידי. במאה ה-17 זה היה לוקח שנה, במאה ה-18 זה היה לוקח שישה חודשים, במאה ה-20 חודש, והיום זה לוקח שניות. זו האצה עצומה באופן שבו הטכנולוגיה מתפתחת ואלה, איך אומרים, החדשות הטובות - אנחנו פשוט מתקדמים הרבה יותר מהר. החדשות הרעות הן, שקשה מאוד למוסדות של המדינה להתאים את עצמם למציאות טכנולוגית חדשה וזה דבר שבמאה ה-19 לקח המון זמן.

דוגמה קלאסית להתאמת המוסדות היא הדוגמה של העסקת ילדים. בתי החרושת והמכרות שצמחו בבריטניה בזמן המהפכה התעשייתית העסיקו ילדים, לא רק חבר'ה בני 16, אלא בני 8. במשך הזמן, המוסדות כמובן נדחפו על ידי דעת הקהל. אמרו, "זה לא בסדר שמעסיקים ילדים קטנים, הם לא לומדים והם נדבקים במחלות" וכו'. המוסדות בבריטניה לאט לאט העבירו חוקים שאסרו את עבודת הילדים במכרות ובתי חרושת. עם הזמן זה קרה בכל אירופה. המוסדות התאימו את עצמם למציאות טכנולוגית חדשה. אבל זה לוקח זמן, מוסדות לא נעים מהר. יש התנגדות פוליטית ויש ויכוחים ויש משא ומתן. אם השיפורים הטכנולוגיים מאוד מהירים אתה יכול להיכנס למצב קטסטרופלי בו המוסדות לא מספיקים אף פעם להתאים את עצמם למציאות החדשה. ויש כאן הקבלה מתורת האבולוציה. תורת האבולוציה גם אומרת שאם הסביבה משתנה אבל יש לך מספיק זמן, אז הרבה מאוד בעלי חיים יכולים להתאים את עצמם. לאט לאט האבולוציה מתאימה את בעלי החיים למציאות החדשה, אבל אם השיפור הוא מאוד דרמטי ומאוד בדיד אז הם לא מספיקים. לכן כשאסטרואיד פגע בכדור הארץ לפני 65 מיליון שנה, 90% מכל סוגי בעלי החיים נכחדו. הם לא נכחדו בגלל שהטראומה הייתה כל כך חזקה, אלא בגלל שהיא הייתה פתאומית ולא היה להם זמן להתאים את עצמם.

אני חושב שההקבלה הזאת מחזיקה גם לגבי שיפורים טכנולוגיים. בארצות הברית התפתחה טכנולוגיה של תקשורת דרך הרשתות החברתיות. קראתי שכ-70% מהאמריקאים מקבלים את החדשות לא מטלוויזיה או מהרדיו אלא מרשתות חברתיות כמו טיקטוק וטוויטר. עכשיו, בנוגע למוסדות - מטבע הדברים זה יוצר קיטוב פוליטי מסוים והמוסדות לא הצליחו להתאים את

עצמם. גם לא ברור אם יצליחו. לא בגלל שהם לא יכולים, אלא כי אין להם מספיק זמן. זה יותר מדי מהר. לפני 10 שנים לא היה טיקטוק, לפני 20 שנה הפייסבוק בקושי היה קיים. הדברים האלה מאוד מהירים ומוסדות הם גופים הנתונים להמון אינרציה. הם מניחים שהכללים קיימים ומשחקים לפי הכללים. אתם יכולים לראות את הקונגרס בארצות הברית – נכון להיום הוא למעשה קונגרס משותק. הוא אמור לקבל את כל ההחלטות החשובות, אבל היום הוא כבר לא עושה את זה. עושים את זה בבית הלבן או בבית המשפט העליון.

מה שמאוד מעניין בעיני במציאות החדשה זו המהירות שבה טכנולוגיה משתנה. זה לא רק הפן הטכנולוגי של בינה מלאכותית. הבינה המלאכותית מאפשרת לנו לשנות טכנולוגיות אחרות בביוכימיה, בגנטיקה מולקולרית, בתורת החומרים ואיפה שאתם רוצים. המחקר נהיה הרבה יותר אפקטיבי וההתקדמות הרבה יותר מהירה, שזה כשלעצמו דבר טוב שגורר שיפורים ברמת החיים. מצאנו חיסון לקורונה תוך שנתיים בלבד, דבר נפלא. הבעיה היא שאני לא בטוח שהמוסדות יתאימו את עצמם. כשיש הבדל גדול בין ההתפתחות המוסדית לבין ההתפתחות הטכנולוגית, אז מתחילות הצרות. אחת הצרות היא שהממשלה תרכז כל כך הרבה כוח בזכות הטכנולוגיות החדשות עד שלציבור לא תהיה שום שליטה על החלטות שהממשלה עושה. אתה רואה את זה בסין. היום בסין טכנולוגיית המעקב מאוד מתקדמת. הממשל יודע על כל אדם בדיוק איפה הוא נמצא, לאן הוא הלך היום, מה הוא קנה, כמה הוא שילם, הכל. יש מצלמות בכל מקום ומערכות מעקב ענקיות שבהן כל סיני למעשה נתפס ומתועד בדרך כזו או אחרת. זה לא השטאזי שהלכו עם תיקים ותיקו אותם, זה הכל אלקטרוני. התוצאה היא שאין שום עוררין

על ההחלטות שהממשל הסיני עושה. דברים מאוד דומים קורים היום במדינות אחרות שהן אוטוריטריות, בייחוד ברוסיה, אבל גם במדינות אחרות. הפחד הוא שגם ארצות הברית מתגלגלת לזה, לדעתי כתוצאה מטכנולוגיה שגורמת לקיטוב הפוליטי שאנחנו רואים היום.

יש הרבה לשאול על המעצמות הגדולות של העולם, אבל לקראת סיום אעדיף דווקא להתמקד כאן, בישראל. ישראל היא מדינה בולטת בחדשנות ופיתוח טכנולוגי. את השאלה עצמה אמקד סביב בוגרי פכ"מ: חלק מהחזון של התוכנית כולל השתלבות של הבוגרים במגזר הציבורי, כך שחלק מקהל קוראינו ישתתפו בקביעת מדיניות ובעיצוב של מוסדות המדינה. מה היית אומר לדור הבא של מקבל ההחלטות ומעצבי המדיניות שיידרשו להתמודד עם אירוע של צמיחה טכנולוגית חסרת תקדים?

שאלה מצוינת, אבל אין לי על זה תשובה פשוטה, כמו שאין לי תשובה פשוטה על ארצות הברית. אי אפשר לעצור את גלגלי הקידמה הטכנולוגית, בזה אין שום ספק. אבל היום כבר רואים שהקיטוב הזה שדיברתי עליו קיים גם בארץ, והוא מדאיג בדיוק באותה מידה. אחד הדברים שלמדנו ב-20 השנים האחרונות, למי שלא ידע את ההיסטוריה של אירופה לפני כן, זה כמה דמוקרטיות הן שבריריות, כמה הן פגיעות לאנשים שחמושים בטכנולוגיה מתקדמת ולאנשים עם שליטה טוטאלית באמצעי התקשורת. קשה מאוד להתארגן נגדם. בצרפת במאה ה-19 היו לפחות שלוש פעמים שבהן ההמונים קמו כנגד הממשלה והכריחו את המלך לעזוב. ב-1830 המלך צ'רלס נזרק, לואי פיליפ נזרק ב-1848 ונפוליאון השלישי ב-1871. ההמונים התקוממו, והשליטים אמרו "אני פורש", לקחו את המזוודות ונסו על נפשם ללונדון.

בימינו, בארצות הברית וגם באירופה זה הולך ונהיה יותר קשה, בייחוד במדינות עם תנועות שחותרות לאוטוריטריות – מקומות כמו הונגריה, סלובקיה וצ'כיה, ושלא נדבר על טורקיה. התנועות האלה מאיימות גם על מדינות כמו בריטניה, למשל, עם התנועה החדשה של נייג'ל פרגי, על צרפת עם מרין לה פן, ובכל מקום אחר – המדינות על הסף. הן עוד לא נפלו, אבל אם הן יפלו אני מאוד חושש שהדמוקרטיות באירופה יתחילו לאט לאט להיעלם, כמו שהן נעלמו בתקופה שבין מלחמות העולם. בשנת 1938 חלק גדול מן האירופאים נטשו את הדמוקרטיה לגמרי. ספרד, איטליה וגרמניה בראש כולן, אבל גם במקומות אחרים – באוסטריה, פולין וארצות אחרות היו משטרים די אוטוריטריים. אני מאוד חושש שאנחנו נחזור לזה ואני לא חושב שישראל תהיה חריגה פה. גם על ישראל מאיימת לדעתי סכנה רצינית מאוד של משטר אוטוריטרי, וברגע שהמשטר האוטוריטרי בשלטון, כמו שאמרתי, מאוד קשה להיפטר ממנו. יש מקרים שזה קרה. בספרד זה קרה ב-1975, אבל צריכים לזכור שהיו 35 שנה של שלטון פרנקו, שהיה מאוד מדכא ומאוד אוטוריטרי. באיטליה ובגרמניה הדרך היחידה להיפטר מהמשטרים האלה הייתה פלישה ואלימות במסגרת מלחמת עולם. כנ"ל למשל בעיראק עם סדאם חוסיין, אבל באופן כללי – ברגע שיש לך משטר כזה קשה להיפטר ממנו. אורבן בהונגריה למשל. כל פעם שחושבים שנפטרו ממנו הוא עוד פעם זוכה בבחירות. ונצואלה במצב דומה. עכשיו, משטרים אוטוריטריים בגדול הם משטרים שבאופן ברור מאוד מעמידים שליטים רעים, במובן שהם תמיד משאירים את המדינה במצב יותר גרוע ממה שמצאו אותה. זה בוודאי היה נכון לגבי היטלר ולגבי מוסוליני אבל זה גם היה נכון לגבי סדאם חוסיין ואנשים אחרים.

בדמוקרטיה, למרות כל החסרונות שלה וכל השבריריות שלה, האנשים שבסופו של דבר מחליטים את ההחלטות הם אנשים נבונים ואנשי מקצוע. האם יש ביניהם מושחתים? אולי. אבל במשטרים אוטוריטריים ממנים אנשים שהם נאמנים לשליט – זה הקריטריון, וזה נכון למה שקורה היום בארץ, זה נכון לגבי ארצות הברית וזה נכון לגבי מדינות כמו הונגריה וטורקיה. זה הולך לקרות למדינות אחרות. הטרייד-אוף הזה בא לידי ביטוי בבחירה בין מקצועיות לנאמנות ומסירות אידיאולוגית, האם מועמד לתפקיד הוא אחד משלנו או אחד מהם. זאת אומרת, השאלה היא כבר לא האם האיש הזה באמת מוכשר, מבין במדיניות חוץ או בבניית ביטחון. תראה מה קרה בארצות הברית. טראמפ מינה בתור שר ההגנה מישהו שהיה קריין בפוקס ניוז ואין לו מושג בביטחון לאומי. הוא לא מבין איך הפנטגון עובד, הוא לא מבין איך הצבא עובד, הוא לא מבין שום דבר. אבל הוא שולט במערכת הביטחון כי הוא מסור לטראמפ. ברגע שאתה מצליח לשתול מספיק אנשים שנאמנים לך, אין לאופוזיציה שום מינוף. זה מה שקרה עכשיו בארצות הברית. נשאר להם טיפונת מינוף לסגור את הסנאט ולעצור את המנגנון הממשלתי, אבל זה נכשל. זה תמיד נכשל. כך שזה דבר שמאוד מאוד מטריד אותי ולדעתי הוא חלק מהבעיה הגדולה.

חתן נובל לכלכלה לפני 30 שנה, דאגלס נורת',⁸ היה ידיד שלי ודיברנו הרבה. דאג פעם אמר לי, "תשמע, יש סיבה טובה למה

⁸ דאגלס נורת' (Douglass North, 1920–2015) היה כלכלן והיסטוריון כלכלי אמריקאי. נחשב לאחד האבות המייסדים של אסכולת "הכלכלה המוסדית החדשה" (New Institutional Economics). מחקרו התמקד

אנחנו בהיסטוריה הכלכלית מדברים על קידמה טכנולוגית (Technological Progress) ועל שינויים מוסדיים (Institutional Change). המסקנה המובלעת היא שבטכנולוגיה יש מגמה כלפי מעלה. הטכנולוגיה משתפרת כי היא בסופו של דבר קומולטיבית (מצטברת). הוא אמר: "אני לא רואה שום ראיות בהיסטוריה לכך שהמוסדות משתפרים בצורה דרמטית לאורך זמן כפי שהטכנולוגיה משתפרת. לא ברור לי אם הדמוקרטיה שהייתה באתונה או ברומא לפני עליית הקיסרות היא באיזשהו אופן פחות טובה מהדמוקרטיה שיש היום". אני התווכחתי איתו בזמנו, אני לא בטוח שאני מסכים במאה אחוז, אבל אין שום ספק שאם נסתכל על ההיסטוריה של העולם במאה ה-20, שעליה אגב הקורס שאני מלמד עכשיו, אתה רואה את המוסדות משתפרים מזמן לזמן. בייחוד אחרי 1989 או אחרי 1945, אבל אין שום ספק שיש תקופות שהמוסדות הולכים ודועכים. למשל, עליית הנאצים והפשיסטים באירופה בתקופת בין המלחמות, אבל גם החולשה של מוסדות דמוקרטיים בהרבה מדינות אירופאיות בימינו, שלא מסוגלים לנקוט במדיניות נחושה לגבי הגירה, מדיניות אנרגיה ועוד דברים כאלה. יש הטוענים שאי אפשר להגיד שזה לא עניין של צדק, שרק ממשל אוטוקרטי מסוגל להחליט החלטות קשות מסוג זה ומצביעים על כך שמדיניות האקלים בסין למשל, הרבה יותר יעילה מאשר בארצות הברית או באירופה. אין מה לעשות – זה המצב. אני חזרתי מביקור בבייג'ינג וזה לא יאמן כמה

בתפקידים הקריטי של מוסדות – שאותם הגדיר כ"כללי המשחק בחברה" (חוקים, נורמות וזכויות קניין) – בעיצוב ההתפתחות הכלכלית של מדינות לאורך ההיסטוריה. בשנת 1993 זכה בפרס נובל לכלכלה על כך ש"חידש את המחקר בהיסטוריה כלכלית על ידי יישום תיאוריה כלכלית ושיטות כמותיות, לשם הסבר של שינויים כלכליים ומוסדיים".

שהסינים רציניים לגבי פיתוח טכנולוגיות שמאיטות ואף עוצרות את התחממות כדור הארץ. הלוואי שהייתי רואה דברים דומים בארצות הברית או בחלק גדול ממדינות אירופה.

היית אומר שמדובר בעניין של נחישות?

כן, נחישות, וגם היעדר הצורך לעסוק בקואליציות ובפשרות, או להתחשב בכל מיני אינטרסים מיוחדים של קבוצות לחץ כאלה ואחרות. אני הייתי כל החיים שלי אופטימיסט גדול, כי הסתכלתי על הטכנולוגיה, כמו שאני יודע. בשנים האחרונות עם הזקנה ועם השינויים בעולם אני נהיה יותר ספקני ואני לא בטוח שהשוק הפוליטי כמו שהוא קיים היום, במדינות דמוקרטיות וגם לא דמוקרטיות, באמת יצליח לייצר פתרונות שיביאו לשיפור המצב בטווח הארוך. אני מאוד מסופק. אני מסתכל לא רק על טראמפיזם בארצות הברית. אני מסתכל על מה שקורה במדינות יחסית שוליות ואני לא רואה התקדמות מוסדית כלשהי. אני מסתכל על מדינות אפריקאיות שלא באמת נהיו יותר דמוקרטיות ויותר פתוחות מאז שזכו לעצמאות לפני 50 שנה, אני פשוט לא רואה את זה. גם במזרח התיכון, אנחנו יודעים מה קרה לאביב המצרי שזרק את השליט הקודם, ועכשיו יש לנו את א-סיסי שהוא יותר גרוע. אנחנו מסתכלים על מקומות כמו סודן, לוב ואלג'יריה - אני לא רואה שיפורים מוסדיים. אני מסתכל על אירופה ורואה את הבחירות בסלובקיה, בצ'כיה ובסרביה, שלא לדבר על רוסיה שהיא הגדולה במדינות אירופה, ושם המצב הולך ונהיה גרוע מיום ליום. כך שקשה לי מאוד לומר לכם שאני אופטימי לגבי ההתפתחות הפוליטית של העולם. בסופו של דבר, אי אפשר לנתק את ההתפתחות הכלכלית מן ההתפתחות הפוליטית. המשק האמריקאי נמצא היום בשליטה של קבוצה של חובבנים והוא הולך ומידרדר. נשתדל להישאר אופטימיים, כן? אני משתדל כל

יום כשאני קם בבוקר להיות אופטימי, לפחות מהרגע שאני שותה
את כוס הקפה הראשונה שלי, קפה מקורי מהארץ. אני חושב שזו
חווייה שכולנו חווים.

מי שיידך ל"ד-מו-קרט-יה"?

מקומו של הציבור הערבי בישראל

במאבק שבין יהודית לדמוקרטיה

רז וייס

סטודנט שנה ג' למדע המדינה ולתקשורת באוניברסיטה העברית

מאמר זה בוחן את גבולותיה של הדמוקרטיה הישראלית דרך הסתכלות על מקומו של הציבור הערבי בשיח סביב המחאה כנגד הרפורמה המשפטית. באמצעות ניתוח תיאורטי-ביקורתי של המתח המובנה בין "יהודית" ל"דמוקרטיה", נטען כי התגבש שיח פוליטי המדיר את החברה הערבית באופן כפול: בעוד הצד הימני מסמן את הערבי כאנטגוניסטי וכמאיים על הזהות היהודית, הצד השמאלי מכיל אותו רק כשותף מותנה ופונקציונלי, תוך השתקת זהותו והימנעות מהכרה בו כסובייקט פוליטי שלם. קריאה זו חושפת את ישראל כ"דמוקרטיה סלקטיבית": משטר המתיימר להיות מושתת על ערכים דמוקרטיים-אוניברסליים, אך בפועל מיישם באופן חלקי בלבד באשר למיעוט. על רקע שנת הבחירות הקרבה, המאמר מבקש להציב מחדש את שאלת גבולות ההכלה ותנאי השתתפות הפוליטית של האוכלוסייה הערבית בישראל, ושואל מה משמעותו של מאבק שאינו מוכן לערער את הנחות היסוד שבהן הוא מבקש להיאבק?

(1) מבוא

המחאה חסרת התקדים כנגד הרפורמה המשפטית ב-2023 נתפסה כאחד מרגעי השיא של התודעה הדמוקרטית בישראל. דווקא בשל כך, היא מאפשרת לנו לבחון לא רק את כוחו של השיח הדמוקרטי, אלא גם את גבולותיו. אחת השאלות הפוליטיות היסודיות ביותר באשר לקהילות פוליטיות, אינה תחומה למי מיוצג בה, אלא מי נחשב בכלל לדובר פוליטי לגיטימי בתוכה. בהקשר הישראלי, במאמר זה אבקש לבחון את מקומה של החברה הערבית במסגרת הגבולות של הדמוקרטיה הישראלית.

בעוד שמחקרים רבים בחנו הדרת מיעוטים בישראל, לרבות בהקשרי המתחים והשסעים בחברה בת זמננו בצל המאבק על זהותה של המדינה, רובם ביצעו ניתוח זה תוך בחינה של הקשרים מוסדיים, התנהגותיים וחוקתיים, ובעיקר במסגרת השיח הביטחוני בפוליטיקה הישראלית, אך מעטים התמקדו בשיח האזרחי. מאמר זה יבקש להפנות זרקור לבחינה תיאורטית של השיח הפוליטי בישראל, בפרט זה הנסוב סביב המתח שבין המאפיינים היהודיים והדמוקרטיים של המדינה כפי שבאו לידי ביטוי במאבק סביב הרפורמה המשפטית ב-2023, וזאת כדי לבחון את מקומה של החברה הערבית בשיח הפוליטי במדינה. טענתי המרכזית היא כי השיח הפוליטי בישראל מדיר באופן מבני את החברה הערבית משני קצוות המפה הפוליטית, באופן המייצר קהילה לאומית מדומיינת, המוגבלת כלפי פנים ולא רק כלפי חוץ (Anderson, 1983/2006). באמצעות בחינת השיח הפוליטי בישראל, אבקש להציג כיצד הקוטב הימני מדיר את החברה הערבית דרך הצבתה כאנטגוניסטית וכמאיימת על אופייה היהודי של המדינה. מאידך, הקוטב השמאלי מכיל את החברה

הערבית רק באופן סלקטיבי, השומר על סדר הכוחות הקיים ולא מאפשר לחברה הערבית שותפות שוויונית כסובייקט פוליטי מהותי.

מטרתו של מאמר זה היא לאפשר חשיבה אחרת על הדמוקרטיה הישראלית ועל המאבק עליה. תחילה אציג מסגרת תיאורטית ומושגית כתשתית לבחינה המוצעת. לאחר מכן אבחן לעומק את התפתחות המתח שבין "יהודית" ו"דמוקרטית" בשיח הפוליטי בישראל ואת מקומה של החברה הערבית במסגרת מתח זה, תוך התמקדות במקרה המבחן של המחאה כנגד הרפורמה המשפטית ב-2023. לבסוף, אציע מסקנות אודות מצבה של הדמוקרטיה בישראל, והסתכלות רפלקטיבית בהתאם למסקנות אלו לקראת מערכת הבחירות הקרבה.

(2) מסגרת תיאורטית

כדי לדון בהדרת החברה הערבית מהשיח הפוליטי לא רק כתופעה פוליטית אלא כהליך של כינון גבולות השייכות, איצור מסגרת תיאורטית ומושגית לניתוח זה. הנחת היסוד שלי נשענת במידה רבה על ההגדרה של בנדיקט אנדרסון ללאום כקהילה פוליטית מדומיינת – וכזו המדומיינת כמוגבלת באופן אינהרנטי וריבונית (Anderson, 1983/2006). אמנם הקהילה הלאומית לפי אנדרסון היא כזו הדורשת פעולת דמיון של שייכות לאותה קהילה, אך זו תמיד תהיה מוגבלת ותחומה לקבוצה מסוימת, שבתוכה ירגישו החברים תחושה של "חברות אופקית עמוקה". בעוד שאנדרסון דן בעיקר בתחימת הקהילה הלאומית כלפי חוץ, אל מול לאומים אחרים, הגדרה זו מאפשרת לבחון לא רק יחסים בין לאומים,

אלא גם יחסי הכלה והדרה בתוך מדינות. במאמר זה אטען כי השיח הפוליטי בישראל מייצר תחימה של גבול הקהילה הלאומית הישראלית גם כלפי פנים, אל מול המיעוט הערבי-פלסטיני במדינה. עם זאת, תפיסת הקהילה המדומינת לבדה אינה מסבירה כיצד גבולות אלה מתוחזקים באופן פוליטי יומיומי. כאן נכנסת תפיסתם של הפילוסופים הפוליטיים לקלאו ומוף (1985/2001) באשר לזהות הפוליטית, בטענתם כי כל זהות חברתית היא בלתי אפשרית מיסודה, ולכן נדרשת זהות חוץ אנטגוניסטית כדי לכוון אותה. הדבר נעשה באמצעות יצירה של "שרשראות שקילות" (chains of equivalences) - הצגת זהויות פוליטיות כשקולות משום שכולן מוגדרות אל מול אותה זהות חוץ. מכאן שהנחת היסוד במאמר זה, וכפי שאבקש לבחון בהמשך, היא שהקהילה הלאומית בישראל מושתתת באופן מבני על שלילת הזהות הלאומית-פלסטינית של המיעוט הערבי.

עתה אפנה להמשגות שמציע ז'אק רנסייר (1999) המאפשרות להסתכל על גבולות שייכות אלה ברמה המשטרית. רנסייר מבחין בין ה"משטרה", סדר חלוקת המקומות הכללי בקהילה פוליטית שבו לכל אחד ולכל קבוצה יש מקום, תפקיד ושם, ובין ה"פוליטי", מצב של שיבוש של ה"משטרה" והסדר הקיים, כאשר "החלק שאין לו חלק", הקבוצה שלא נספרת במצב ה"משטרה", קמה ודורשת להיראות לא כקורבן או בעיה, אלא כסובייקט פוליטי שלדבריו יש משמעות. במובן זה, ה"משטרה" אינה רק מנגנון של סדר, אלא של קביעה מי נספר כחלק מהקהילה הפוליטית, ולא באמצעות אלימות ישירה אלא בחלוקת תפקידים ולגיטימציות. רנסייר (1999) מבחין בין אופני ביטוי שונים של קבוצות פוליטיות בקהילה. הקול או הרעש (phoné), מתייחס להבעה של עונג או כאב, כמו זו שמבוצעת על ידי חיות. מולו ישנו

הדיבור (logos), קול בעל משמעות, המשמש להבעת צדק או עוולה. הפוליטי, לטענתו, קורה כאשר הקבוצה שאינה נספרת מבקשת לשבש את הסדר הקיים ולדרוש לעצמה דיבור. בהמשך להבחנות אלו, טענתי במאמר זה תהיה כי המחנות הפוליטיים בישראל מוכנים להכיל את החברה הערבית רק תחת ההגיון ה"משטרי", למשל שמיעת מצוקות חברתיות המתפקדות כרעש והקצאת תקציבים, אך חוסמים כל ניסיון שלה לחרוג אל הגיון "פוליטי" ולדרוש שוויון מהותי באמצעות הדיבור.

רנסייר (1999) מציע הבחנות המאפשרות להבין כיצד הדרה פוליטית פועלת במסגרת הסדר הפוליטי. על בסיס הבחנה זו אדון עתה באופן שבו סדר זה מתוחזק באמצעות שיח. מישל פוקו (1971) בהרצאתו על סדר השיח, מצביע על כך ש"חברות בשיח" (fellowship of discourse), לעתים רבות מתאפשרת רק כאשר גורם נתון עומד בקריטריונים מסוימים הנקבעים על ידי המוסדות והגורמים השולטים בו. בנוסף, פוקו מראה כיצד אותם מוסדות הם שקובעים אלו טענות נחשבות לגיטימיות בכלל במסגרת השיח. בהקשר זה, אטען כי השיח הפוליטי בישראל, הנשלט על ידי הקבוצה היהודית באופן בלעדי, מאפשר לחברה הערבית להיכנס אליו רק לאחר קבלת כללי השיח ההגמוני. בהמשך להבנת השיח כמנגנון של שליטה, נורמן פיירקלואו (1989) מוסיף כיצד אידאולוגיות דומיננטיות בשיח מבצעות תהליך "טבעון" (naturalization) לשיח בעל הנחות יסוד אידאולוגיות, באופן ההופך אותן ל"שכל ישר" (common sense) שאינו ניתן לערעור. במאמר זה אבחן כיצד שיח פוליטי שעבר תהליך של "טבעון" ומציג את זהותו האתנית-יהודית של ישראל כשכל ישר, פועל כמנגנון הדרה מבני כלפי הציבור הערבי באמצעות קביעת גבולות הלגיטימיות של השיח הפוליטי.

(3) כינון השיח הפוליטי סביב "יהודית-דמוקרטית"

משהצגתי מסגרת תיאורטית זו לביסוס הטענה על הדרתו של הציבור הערבי מהספרה הפוליטית בישראל, ובמיוחד מהשיח הפוליטי, אבקש לבחון את המציאות הפוליטית בישראל על בסיס כלים מושגיים אלו. טרם אגש לבחינת מקומה של החברה הערבית בשיח הפוליטי, אדון באופן בו נבנה השיח בישראל סביב המתח שבין "יהודית" ל"דמוקרטית". זאת, באמצעות גנאלוגיה של התפתחות המתח כאנטגוניזם מובנה (Laclau & Mouffe, 1985/2001), בו נוצרו שני מחנות שכל אחד מהם ניכס לעצמו קוטב של משוואה שאינה בעלת מהות פוליטית.

קריאת הכרזת העצמאות, מסמך מכונן בהיסטוריה של מדינת ישראל, חושפת כי המונח "מדינה יהודית ודמוקרטית" לא היה קיים כלל בנוסח ההכרזה. אלבויס וברוס (2017) מראים כיצד עבור האבות המייסדים של המדינה לא הייתה סתירה כלל בין המאפיינים היהודיים - אז עוד תחת ההבנה של "יהדות" כמאפיין תרבותי-לאומי ולא דתי - והדמוקרטיים של המדינה שבדרך. דוד בן-גוריון סבר כי על המדינה היהודית לעצב את אופייה הדמוקרטי מתוך זיקוק הערכים היהודיים ההיסטוריים, כפי שמופיעים במקורות. בחינת ההתפתחות של הצמד "יהודית ודמוקרטית" בחקיקה מגלה לנו כי המונח הופיע לראשונה רק ב"חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ב-1992. יתרה מזו, ידוע לנו היום כי הופעתו של מינוח זה במסגרת החוק היא מקרית, תולדה של לא יותר מפשרה פוליטית בין מנסחי החוק וחברי כנסת מהסיעות הדתיות (צוות המשרוקית של גלובס, 2023). כלומר, אנחנו יכולים להבין מבחינה זו כי המתח שבין "יהודית" ו"דמוקרטית", בטח כ"שכל ישר" (Fairclough, 1989, pp. 84-)

85) בשיח הפוליטי בישראל, אינו מהותי ונטוע במקורות היסטוריים, אלא מובנה פוליטית.

טלשיר (2022, p. 896) מצביעה על בחירות 1996 כנקודת מפנה בהבניית מתח זה. בבחירות אלו מיצב הקמפיין של בנימין נתניהו את מצביעיו ה"יהודים" אל מול מצביעיו של שמעון פרס ה"ישראלים" (באופן שלימים יהפוך ל"דמוקרטיים"). ניתן לראות בכך את תחילת המתח המובנה שבין "יהודים", כאן כבר בהבנה דתית-אתנית אל מול "ישראלים" או "דמוקרטיים", המנותקים מזהות זו. החל מאותה עת ישנה התגבשות של המחנה הימני סביב שאלת הזהות היהודית, לאור תחושה שחוקי היסוד של 1992 דוחקים את זהות זו על חשבון הזהות ה"דמוקרטית". אלו הובילו את המחנה הימני לאימוץ אידאולוגיה ריאקציונרית ששמה במרכז עליונות יהודית תוך כרסום של היסודות הדמוקרטיים (Talshir, 2024). דוגמה לכך היא חקיקת "חוק יסוד: הלאום" ב-2018, שעיגן היבטים של עליונות יהודית תוך השמטת מונחי שוויון באופן גלוי. במונחי לקלאו ומוף (1985/2001), המחנה הימני יצר "שרשרת שקילות" שחיברה בין יהדות, לאומיות והעם, דרך יצירת גבול אנטגוניסטי ברור של הגדרת כל מה ש"לא יהודי", כמו הקוטב הדמוקרטי, או כפי שאראה בהמשך מאמר זה, החברה הערבית בישראל.

במקביל, מחנה המרכז-שמאל במפה הפוליטית בישראל הצטרף לגיבוש המתח תוך אימוץ הקוטב ה"דמוקרטי". זאת לאור דעיכת השיח הביטחוני בישראל החל מראשית שנות ה-2000 (Yakter & Tessler, 2022), שהביא את מחנה השמאל להיצמדות טבעית לקוטב השני במתח המתגבש. השיח הפוליטי במערכות הבחירות התכופות בין 2019 ל-2022, התארגן יותר סביב נושאים

של מתח זהותי בין קוטב "יהודי" ל"דמוקרטי", ולא סביב שיח ביטחוני (Talshir, 2022). שיאו של תהליך בניית המתח התרחש סביב הרפורמה המשפטית של 2023. מול ממשלה בעלת מחויבות דתית-יהודית מובהקת, רבים בקוטב השמאלי ראו בהצעה זו ניסיון הכרעה של האידיאולוגיה המהפכנית של הקוטב ה"יהודי". חשש זה הוביל להתאגדות למחאה חסרת תקדים והיקף, שנבנתה כמעט כולה סביב המילה "דמוקרטיה" על הטיותיה השונות, לרבות שימוש בסיסמאות "דמוקרטיה או מרד", "ד-מו-קרט-יה", או "חזרה למגילת העצמאות" (Gidron, 2023, p. 35). ניתן לראות בסיסמאות של המחנה הליברלי כמתפקדות כמעין "מסמן ריק", כלומר - שאינן מתייחסות באופן מפורש לצורת משטר פורמלי, אלא מאגדות בתוכן את כלל החרדות של המחנה "הדמוקרטי" בישראל. כך, המחאה כנגד הרפורמה המשפטית יצרה אנטגוניזם מובנה מלא המפצל את הזירה לשני מחנות הנאבקים על ההגמוניה יהודית-דתית ואילו האחר מבקש "חזרה למגילה" דמוקרטית. כפי שאציג בהמשך, בתוך המאבק האנטגוניסטי, החברה הערבית נותרת מודרת מן השיח הפוליטי שמכוננים שני הצדדים גם יחד.

(4) מקומה של החברה הערבית בשיח הפוליטי בישראל: מקרה הבוחן של המחאה כנגד הרפורמה

לאחר שהצגתי כיצד השיח הפוליטי בישראל התפצל לשני קטבים אנטגוניסטיים של "יהודי" מול "דמוקרטי" המכוננים "שכל ישר", אפנה לבחינת מקומה של החברה הערבית בתוך מתח זה. טענתי היא שהחברה הערבית מודרת באופן כפול על ידי שני

המחנות. מחד, הימין "היהודי" מסמן את הערבי כגורם אנטגוניסטי המאיים על המאפיין היהודי של המדינה, כפי שבא לידי ביטוי ב"חוק יסוד: הלאום" (2018), ובסרטון "הערבים נעים לקלפיות" (פרסיקו, 2015). אלו מקבעים את החברה הערבית בישראל כזהות חוץ אנטגוניסטית המכוננת את הזהות היהודית-ישראלית.

מאידך, המרכז-שמאל "הדמוקרטי", נותר גם הוא בגבולות הקהילה המדומיינת המוגבלת לקבוצה היהודית. לכן הוא מוכן לקבל את החברה הערבית רק תחת ההגיון ה"משטרתי" הקיים, בו יתפקדו כמיעוט ללא דרישות זהותיות-לאומיות כתנאי ל"חברות בשיח" הפוליטי. כניסת מפלגת רע"ם לקואליציה ב-2021 תהווה דוגמה לטענה זו. מפלגת רע"ם הצטרפה לממשלתם של נפתלי בנט ויאיר לפיד, על בסיס סדר יום אזרחי, במטרה לקדם את האינטרסים של החברה הערבית בישראל (לביא ועמיתים, 2021). על פניו, מדובר בנקודת ציון משמעותית המאתגרת את הנחות היסוד של מאמר זה. אך מנקודת מבט ביקורתית, ניתן לראות כי עצם הכניסה גבתה מחיר שדרש המחנה "הדמוקרטי". רע"ם נכנסה לממשלה רק לאחר שהצניעה את זהותה הלאומית-פלסטינית, שמראש לא הייתה בולטת לאור נטייתה להדגיש את זהותה הדתית (לביא ועמיתים, 2021; רודניצקי, 2014). רק לאחר שהמפלגה הסירה מאפיינים שנתפסו כחוסמי כניסה לשיח הפוליטי, ויתרה על שיח זהותי-לאומי ודרישה לצדק, מה שרנסייר (1999) מכנה דיבור, ואימצה באופן בלעדי שיח אזרחי של כאבים נקודתיים שאינם משבשים את הסדר (כלומר, רעש) - רק אז הותר לה להיכנס לשיח הפוליטי, וגם אז מחוץ לשולחן הממשלה.

דינמיקה זו הייתה בולטת במיוחד במהלך המחאה כנגד הרפורמה המשפטית. לכאורה, לאור המחויבות של המחאה לרעיון הדמוקרטי הכולל שוויון זכויות, היינו מצפים שהמחאה תאפשר לחברה הערבית לשבש את הסדר ה"משטרתי" ולהיכנס להיגיון "פוליטי", הדורש גם עבורם דיבור שיש לו משמעות. אך המחאה, שביקשה "לחזור למגילת העצמאות", תבעה "דמוקרטיה" כמסמן ריק המבטא רצון לחזור לסטטוס קוו ולהגמוניה הישנה, ולא שוויון מהותי. לאורך המחאה, סממנים לאומיים כמו למשל דגלי פלסטין, נדחקו לשולי ההפגנות כסימון ל"כשרות" המחאה. בנוסף, נואמים ערבים לא הוזמנו כמעט לנאום על הבמה המרכזית בתל אביב (פלאח סעב, 2023; אבו לבן ושמעוני, 2023). המחאה השתיקה את הדיבור של הציבור הערבי לאור חשש שחלקים מקבוצת המוחים לא יתנו לזהות השונה להיכלל בתוך הקהילה המוגבלת המדומיינת. כלומר, זו הפועלת לפי עקרון "השכל הישר" שמציב המתח שבין "יהודית" ל"דמוקרטית", המניח כי גבולות השיח הפוליטי בישראל – או לפחות תנאי החברות הנדרשים לטובת פעולות פוליטיות לגיטימיות – הן כאלו המחייבות את הדובר להיות יהודי בעצמו, או לפחות להישאר במעמד נחות לו. רבים בציבור הערבי בזמן המחאה ביטאו את תסכולם מכך, וראו במחאה "ריב של פריבילגים ללא ערך דמוקרטי אמיתי", לאור התעלמותה מהצורך במתן שוויון מהותי לקבוצות מיעוט (אבו לבן ושמעוני, 2023).

(5) הפרדוקס של הדמוקרטיה בישראל

ניתוח זה חושף את מה שאני מזהה כמעין פרדוקס של הדמוקרטיה בישראל. בעוד שהמחנה הימני, "היהודי", משתמש

בשיח דתי-אתני כדי להדיר את הציבור הערבי ולהוציאו מחוץ למעגל הלגיטימציה באופן אקטיבי, המרכז-שמאל "הדמוקרטי" מוכן להכיל אותו בתוך המשטר הקיים, אך באופן סלקטיבי, כנתין בתוך הגיון ה"משטרה" ולא כשותף ל"פוליטי". השיח הפוליטי בישראל, על שני קטביו, נותר אפוא חסום בפני האזרח הערבי שמבקש לממש את מלוא זהותו.

בניגוד למגילת העצמאות שקראה לשותפות "על יסוד אזרחות שווה", המחנות הפוליטיים בישראל כיום מתנהלים כמעין "דמוקרטיה סלקטיבית", שבה הערכים הדמוקרטיים מיושמים רק כלפי קבוצת הרוב בעוד שיישומם כלפי קבוצות המיעוט הוא חלקי או סמלי בלבד. באופן מובחן מתפיסות דוגמת האתנוקרטיה שמציע יפתחאל (2000), טענתי כאן היא כי הסדר הפוליטי אינו פועל בהכרח באופן מודע למען הקבוצה האתנית הדומיננטית, אלא שמדובר במצב בו חלקים גדולים מאמינים בשלטון הדמוקרטי ובערכיו, אך נכשלים ביישומו כלפי קבוצות המיעוט. הדבר מפתיע ומטריד כאשר זו התפיסה בה אוחז גם הצד הדמוקרטי של המפה, ושאלה שצריכה להישאל כלפי מנהיגי המחנה היא לא רק עבור איזו דמוקרטיה הם נאבקים, אלא גם עבור מי.

(6) הסתכלות רפלקטיבית

אני מניח לעצמי כי קוראי מאמרה ודאי ישאלו את עצמם ואותי, באופן מוצדק לחלוטין, מדוע הניתוח שאני מציג נעצר בימי המחאה כנגד הרפורמה המשפטית ב-2023, שכן מאז התרחשו אירועים חשובים במפה הפוליטית בישראל, לרבות המערכה

בעזה, ששינו את השיח הפוליטי במדינה. לכך אשיב שמטרגי הייתה להראות כיצד ההדרה של הציבור הערבי מתרחשת דווקא בשיח שאינו ביטחוני, שכן שיח כזה היה מאפשר הצדקה של ההדרה (גם אם איני מסכים איתה) כדבר "תוצאתי". אך כאשר השיח אינו נסוב סביב שאלת ביטחון, המבניות של הדרת הציבור הערבי מהשיח הפוליטי זועקת באופן חזק יותר.

נוסף על כך, איני מרגיש צורך למהר ולטעון כי השיח הפוליטי בישראל חזר לסוב סביב ענייני ביטחון. גם השיח הפוליטי שקדם למערכה בעזה, היה כזה שהניח מראש חוסר קיטוב אידיאולוגי בשאלות הביטחוניות (Talshir, 2022; Yakter & Tessler, 2022), ולכן התארגן מחדש סביב שאלות של זהות וקרב בין ה"יהודי" ל"דמוקרטי". לקראת שנת הבחירות הקרבה, נשמעות בימים אלו אמירות מצד פוליטיקאים מהמחנה ה"דמוקרטי" הרואות את נבחר הציבור הערבי כאינסטרומנטליים בלבד במאבק להפלת הממשלה, באמצעות הימנעות או שותפות מחוץ לקואליציה בלבד. גם צעדים אלו, שנעדרים כל כוונה לשותפות אמיתית, מלווים בדרישה לויתור על זהותם הפלסטינית ולהכרה מלאה במעמד הנחות ביחס לקבוצה היהודית (גונן, 2025; גונטז', 2025). לכן, אבקש להטיל על עצמי ועל קוראי מאמר זה את השאלה, מה ערכו של מיתוס "הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון", אם גם בתוך גבולות המדינה שלנו אנחנו לא מאפשרים לכולם לממש אותו במלואו?

(7) סיכום

במאמר זה ביקשתי לדון מזווית אחרת בהדרה הפוליטית של הציבור הערבי בישראל. באמצעות בחינת התגבשות השיח הפוליטי סביב המתח שבין המאפיינים היהודיים והדמוקרטיים של המדינה ומקומה של החברה הערבית בתוך מתח זה, ביקשתי להראות כיצד מתבצעת הדרה כפולה. בעוד הקוטב הימני מציג את החברה הערבית כאנטגוניסטית ומאיימת על הזהות היהודית-ישראלית, השיח הדמוקרטי-ליברלי בקוטב השמאלי נשאר במגבלות מתח זה ואינו מיישם את הערכים שבשמם הוא מתיימר לפעול. הדבר מייצר מציאות שבה הדמוקרטיה הישראלית לא רק נכשלת במבחן היישום, אלא במבחן ההגדרה.

טענתי כי המתח שבין יהודית ודמוקרטיה מתפקד כהנחת יסוד אידאולוגית, "שכל ישר", המשמש כמנגנון לקבוע מי יכול לדבר במרחב הפוליטי באופן שהינו בעל משמעות. כל עוד המתח קיים באופן שבו ניתחתי אותו, ההשתתפות הערבית תישאר פונקציונלית ואינסטרומנטלית, במסגרת הסדר הקיים. לכן, השאלות המחייבות שמאמר זה מבקש לשאול, הן בעבור מי קיימת הדמוקרטיה שעליה יצאו אזרחים להיאבק באופן חסר תקדים? מהי המשמעות של מאבק שאינו מוכן לערער את הנחות היסוד שבהן הוא מבקש להיאבק?

רשימת מקורות

אבו לבן, נ' ושמעוני, ר' (06 במרץ, 2023). שישה ערבים מסבירים מה משאיר את הציבור הערבי מחוץ להפגנות נגד ההפיכה המשטרית. **הארץ**.

<https://www.haaretz.co.il/news/politi/2023-03-06/ty-article-magazine/.premium/00000186-942c-de23-adf6-d76cda5c0000?ts=1741692187613>

אלבויים, ד' וברום, ע' (2017). מדוע הושמטה הדמוקרטיה ממגילת העצמאות? **השילוח**, 6, 33-47.

גונטז', נ. (2025, 17 בדצמבר). למה להחרים את המפלגות הערביות? "אין פה מקום למי שהוא לא ציוני". **הארץ**.

<https://www.haaretz.co.il/magazine/on-the-line/2025-12-17/ty-article/.highlight/0000019b-2cad-d60f-a5db-6dafa0840000>

גונן, י. (2025, 16 בדצמבר). האופוזיציה חייבת להפסיק להתנצל על כך שתשתף פעולה עם הערבים.

הארץ. <https://www.haaretz.co.il/opinions/2025-12-16/ty-article-opinion/.highlight/0000019b-22d1-d5c5-a3df-bef7d5660000>

יפתחאל, א. (2000). "אתנוקרטיה", גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של ייחוד הארץ. **אלפיים: כתב-עת בינתחומי לעיון, הגות וספרות**, 19, 78-105.

לביא, א', אלרון, מ', סואעד, ח', שחברי, א' ועיסא, ג' (2021). הצטרפות רע"ם לקואליציה הממשלתית: האמנם נפרצה

הדרך לשותפות פוליטית יהודית-ערבית? מבט על, 1489,
<https://www.inss.org.il/he/publication/raam-3-1-party>.

פלאח סעב, ש' (7 בפברואר, 2023). עטאללה מנצור: "השמאל לא רוצה שהערבים יהיו חלק מהמאבק".
<https://www.haaretz.co.il/gallery/media/2023-02-07/ty-article-magazine/.premium/00000186-2671-d910-a1f6-6e7198290000>

פרסיקו, ת. (2015, 19 במרץ). פוסט-בחירות: המפתח להבנת נסיקתו של נתניהו בימים האחרונים של מערכת הבחירות. לולאת האל.
https://tomerpersico.com/2015/03/19/post_election/s

צוות המשרוקית של גלובס. (2023, 25 במרץ). מתוכנית החלוקה ועד לחוק הלאום: איך נולדה ההגדרה "מדינה יהודית ודמוקרטית".
<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001442199>

רודניצקי, א' (2014, יולי). הערבים אזרחי ישראל בפתח המאה העשרים ואחת. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
<https://www.inss.org.il/he/publication/arab-citizens-of-israel-early-in-the-twenty-first-century>

- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Revised Edition). Verso. (Original work published 1983)
- Fairclough, N. (1989). *Language and power*. Longman.
- Foucault, M. (1971). Orders of discourse. *Social Science Information*, 10(2), 7–30.
<https://doi.org/10.1177/053901847101000201>
- Gidron, N. (2023). Why Israeli Democracy Is in Crisis. *Journal of Democracy*, 34(3), 33–45.
<https://doi.org/10.1353/jod.2023.a900431>
- Laclau, E., & Moufée, C. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (Second Edition). Verso. (Original work published 1985)
- Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and Philosophy*. University of Minnesota Press.
- Talshir, G. (2022). Which ‘Israel before all’? From the Palestinian-Israeli conflict to the Jewish/democratic Left-Right axis. *Israel Affairs*, 28(6), 896–916.
<https://doi.org/10.1080/13537121.2022.2134378>
- Talshir, G. (2024). “We are a Traditional People”: The Zionist (Counter-) Revolution of National Conservative Populism. In C. Shindler (Ed.), *Routledge Handbook on Zionism*. Routledge.

Yakter, A., & Tessler, M. (2022). The long-term electoral implications of conflict escalation: Doubtful doves and the breakdown of Israel's left-right dichotomy. *Journal of Peace Research*, 60(3), 504-520. <https://doi.org/10.1177/00223433221088038>

תינוק בהרכבה אישית: דיון

פילוסופי בעולם של ברירה גנטית

איילה פיין

בוגרת פכ"מ באוניברסיטה העברית, תשפ"ה

המאמר בוחן את שאלת האחריות המוסרית של הורים בעידן של טכנולוגיות ברירת עוברים, תוך התמקדות ביקורתית בעיקרון ה-PB (Procreative Beneficence), שטבע הפילוסוף ג'וליאן סבולסקו. לפי עיקרון זה, על ההורים מוטלת חובה מוסרית לבחור בעובר שצפויים לו החיים הטובים ביותר, על בסיס המידע הגנטי הזמין. העיקרון נשען על אינטואיציה מוסרית נפוצה, לפיה על הורים למקסם את רווחת ילדיהם. המאמר מבקש לערער על עמדה זו דרך ארבעה צירי ביקורת: (א) חשיפת הקשיים המושגיים בהגדרת "החיים הטובים"; (ב) עמידה על המגבלות המדעיות המובנות בניבוי תכונות קוגניטיביות ומוסריות; (ג) בחינת הנזק הפוטנציאלי לצדק החברתי בשימור מבני אפליה; (ד) טענה לפגיעה במושג האחריות המוסרית של הפרט. האפשרות לבחור ב"מטען הגנטי העדיף" מאיימת לצמצם את מרחב הסוכנות של האדם ולערער את סמכותו הבלעדית על ניסוח סיפור חייו, ובכך הופכת את השאיפה לחיים טובים יותר למנגנון המצמצם חירות אנושית.

(1) מבוא

בעשורים האחרונים חלה התקדמות משמעותית בטכנולוגיות המאפשרות התערבות גנטית בעוברים לפני ההיריון - החל מאבחון מחלות, דרך בחירה בין עוברים פוטנציאליים, ועד להתערבות ישירה במבנה הגנטי של העובר. היכולת לבחור מראש איזה ילד נביא לעולם מציבה בפנינו עולם חדש של אפשרויות, אך במקביל מעוררת שורה של שאלות אתיות וחברתיות מורכבות שאין להתעלם מהן.

אחת השאלות המרכזיות היא האם עומדת בפני ההורים חובה מוסרית לעשות שימוש בטכנולוגיות החדשות הללו, ואם כן, באיזו מידה ובאיילו נסיבות. שאלות מסוג זה מצויות בלב תחום הביו-אתיקה, העוסק בבחינת ההשלכות המוסריות, החברתיות והפילוסופיות של פריצות דרך רפואיות. סביב סוגיה זו צמחה ספרות מחקרית ענפה, ובתוכה עיסוק רב בעיקרון ה-Procreative Beneficence (להלן: PB). עיקרון זה, שטבע הביואתיקן האוסטרלי ג'וליאן סבולסקו, נשען על תפיסה תועלתנית של מקסום רווחה, לפיה לא מספיק להימנע מלהביא לעולם ילד שצפויים לו חיים קשים, אלא קיימת מחויבות מוסרית לפעול למקסום טובתו העתידית. בהתאם לכך, סבולסקו גורס כי על הורים לבחור, מבין כל הילדים האפשריים שיכולים להיוולד להם, את הילד שצפויים לו החיים הטובים ביותר, וזאת על סמך המידע הרלוונטי והזמין להם (Savulescu, 2001, p. 415).

האופן שבו עיקרון ה-PB מתיישב עם האינטואיציות המוסריות שלנו היא אחת הסיבות מדוע יש לו תומכים רבים, שכן הוא מהווה ביטוי של התנהגויות הוריות שכבר כיום נתפסות כראויות או אפילו כחובות מוסריות. הורים לעתיד עושים שלל פעולות

שנועדו להבטיח עתיד טוב יותר לילדיהם, כמו הקפדה על תזונה מסוימת במהלך ההיריון, התחשבות בשיקולים של תזמון לידה ואפילו עצם בחירת בן או בת זוג ראויים. כל אלה נובעים מהנחת יסוד פשוטה - הורה מבקש להעניק לילדו את התנאים הטובים ביותר לפתוח בהם את חייו. על רקע זה, ברירה גנטית נראית כהמשך טבעי, כמעט מתבקש, של מאמצי ההורים להיטיב עם ילדיהם.

הטענה של סבולסקו (2001, p. 419) אינה מוגבלת רק למחלות. על פי העיקרון, אם יימצא שאינטליגנציה, צבע עיניים או אמפתיה תורמים לחיים טובים יותר, סבולסקו יטען שיש טעם מוסרי חזק לבחור בעובר הנושא את התכונות הללו. בכך הופך עיקרון ה-PB לא רק לטיעון מוסרי אלא גם להזמנה לבחון מחדש את התפיסות שלנו לגבי רווחה, שונות, אחריות, והמשמעות של בחירה בעולם שבו הגבולות בין שימור האדם כפי שאנחנו מכירים אותו היום, לבין שיפורו, נעשים מטושטשים.

השאלה בדבר השימוש בהנדסה גנטית של עוברים אינה שאלה טכנולוגית או מדעית בלבד, אלא בראש ובראשונה שאלה פילוסופית. בטרם אדון מה ניתן לעשות כחברה, יש לברר מה ראוי לעשות, ואילו תפיסות של טוב, אחריות ואנושיות מונחות בבסיס הבחירות שאנו עושים בשם מי שטרם נולדו. מאמר זה מבקש לתרום לדיון באמצעות בחינה שיטתית של השלכות יישום עיקרון ה-PB, ולטעון כי אף שהוא נדמה משכנע במבט ראשון, אימוץ לא זהיר שלו עלול לעצב מציאות מוסרית וחברתית שקשה יהיה לשנות בדיעבד.

(2) הבעיה הנורמטיבית: היעדר הגדרה מוסכמת ל"חיים הטובים ביותר"

עיקרון ה-PB קשור ישירות לשאלה: מהם "החיים הטובים ביותר"? סבולסקו מגדיר אותם בתור חיים שיש בהם הכי הרבה רווחה (Well-being). מכאן שהבעיה הראשונה והבסיסית ביותר של עיקרון ה-PB היא שהוא כופה הגדרה אחת של החיים הטובים - כאלו עם מירב הרווחה - ומתעלם מכך שישנן תפיסות אחרות, רציונליות ומבוססות לא פחות, שבהן החיים הטובים ביותר כלל אינם תלויים בסך הרווחה האישית או החברתית שלנו. לפי התפיסה ההדוניסטית, חיים טובים הם חיים מלאי הנאות; לפי תיאוריית סיפוק הרצונות, מדובר בהגשמת שאיפותיו ורצונותיו של האדם; ולפי תיאוריית הרשימה האובייקטיבית, חיים טובים כוללים הישגים כמו כבוד, ידע, קשרים משמעותיים ופיתוח כישורים (Savulescu, 2001, p. 420). על אף שניתן לטעון כי תיאוריות אלו אינן אלא פרשנויות שונות של מושג הרווחה עצמו, עצם המחלוקת בשאלה מה נכלל תחת "רווחה" ממחישה כי אין מדובר במושג ניטרלי, אלא בכזה שדורש ברור נורמטיבי. לפיכך, הורים המבקשים לעצב את חיי ילדיהם לא במונחים של מקסום רווחה, אלא לאור ערכים או אידיאלים אחרים, אינם יכולים לפעול על פי העיקרון מבלי לאמץ מראש את תפיסת החיים הטובים המובלעת בו.

בנוסף, כדי שעיקרון ה-PB יצדיק בחירה בין עוברים עם אפשרויות לסוגי חיים שונים, עליו להניח לא רק שיש הגדרה אחת לחיים הטובים, אלא שגם ניתן להשוות באופן אובייקטיבי בין איכויות חיים שונות על בסיס אותה הגדרה. כאן נכנסת ביקורת נוספת, לפיה עצם הרעיון של השוואה בין חיים "טובים יותר" ו"טובים

פחות" הוא בעייתי או חסר בסיס. ביקורת זו מאיימת על העיקרון מזווית אחרת: לא מתוך טענה שהוא מאמץ תפיסה מסוימת של הטוב, אלא בכך שהיא מערערת על עצם היכולת ליישם אותו בפועל (Holland, 2016, p. 493).

סבולסקו מתנגד לביקורת לפיה לא ניתן לומר למי יש חיים טובים ולמי פחות. למעשה, הוא מצביע על הצביעות שבטיעון זה, שכן כחברה אנחנו עושים השוואות כאלו כל הזמן. למשל, כשאנחנו אומרים שאסתמה או נכות מקשים על איכות החיים שלנו, אנחנו כבר עוסקים בהשוואה של איכות חיים, וזוהי בדיוק אותה טענה שהמבקרים מנסים לשלול. הוא אף מראה שאנו מוכנים להשקיע משאבים ציבוריים אדירים במניעת מחלות או בשילוב אנשים עם מוגבלויות, מה שמעיד על כך שאנחנו כן מאמינים שחיים מסוימים עדיפים או טובים יותר מאחרים. אם כך, להתעקש שאין לנו שום בסיס להשוואה בין איכויות חיים שונות משמעו להתעלם מהמסגרת המוסרית שבתוכה אנחנו פועלים באופן קבוע, ולכן אין בביקורת זו כדי לערער את עיקרון ה-PB (Savulescu, 2011, pp. 418-419).

גם אם נקבל את תשובתו של סבולסקו לביקורת, אין בכך כדי לפתור את הבעיה היסודית יותר בדבר היעדר הגדרה מוסכמת אחת של "החיים הטובים ביותר". אומנם התשובה של סבולסקו מראה שאנו אכן מסוגלים להשוות בין חיים טובים יותר ופחות, אך השוואות אלו נעשות תמיד מתוך תפיסה מסוימת של הטוב, ולא נשענות על קריטריון מוסרי אובייקטיבי.

קושי זה מתחדד במיוחד בהקשר המעשי שבו עיקרון ה-PB אמור לפעול: החלטות הוריות בנוגע לבחירה בין עוברים. כאשר תפיסתם של ההורים את החיים הטובים שונה מזו שסבולסקו

מניח, לא ניתן לחלץ מהעיקרון הנחיות מעשיות לפעולה. אם ההורים סבורים שחיים טובים אינם נמדדים באינטליגנציה או יכולות פיזיות, אלא בהגשמת ערכים כגון קדושה דתית, פיתוח מידות מוסריות או משמעות ערכית, אזי העיקרון אינו מספק להם כלי הכרעה כלשהו. הוא אינו יכול לומר אילו תכונות גנטיות יקרבו את ילדיהם לחיים כאלה, משום שאין תכונות גנטיות שניתן לקשור באופן ישיר לערכים מסוג זה.

(3) הבעיה האמפירית: מגבלות הקשר בין גנטיקה לרווחה

ישנה בעיה נוספת שקשורה בהגדרת החיים הטובים ביותר, והיא היכולת לבסס קשר ישיר בין תכונות גנטיות מסוימות לבין שיפור באיכות החיים. על אף שסבולסקו מניח כי במידה מסוימת ניתן לזהות גנים אשר תורמים לרווחה, בפועל מדובר בקשר מורכב, עקיף ותלוי הקשר (Savulescu, 2001, p. 414). המדע העכשווי אמנם מצליח למצוא קשרים ברורים בין גנים מסוימים לבין הסיכוי לפתח מחלה כלשהי, אך מצליח פחות כשמדובר בתכונות שלא קשורות למחלות, כמו רגישות או נטייה לאלימות, שאינן נקבעות בלעדית על ידי המטען הגנטי שלנו, אלא מושפעות גם מסביבה, מחינוך וממבנים חברתיים (Gard et al., 2019, pp. 47-48). הקושי להפריד בין השפעות גנטיות לבין השפעות סביבתיות מעלה ספקות לגבי מידת הדיוק בה ניתן להגדיר מראש מי צפוי לחיים טובים יותר. כך מתערער הבסיס המוסרי של החובה לבחור בעובר ה"עדיף", שכן אין ודאות ממשית שהעדפה גנטית מסוימת אכן תוביל לחיים בעלי רמת רווחה גבוהה יותר (Birch, 2005). כדי להמחיש מגבלה זו שנובעת מהעיקרון, אסקור כעת את מקרה הבוחן של אינטליגנציה.

בהקשר של אינטליגנציה, סבולסקו (2001, p. 421) מבקש להדגים כיצד רמות גבוהות שלה מקדמות רווחה תחת כל אחת מהתיאוריות שהוזכרו: לפי הגישה ההדוניסטית, אינטליגנציה מאפשרת לדמיין הנאות שונות, להשוות ביניהן ולבחור את אלו שיביאו יותר עונג; לפי גישת סיפוק הרצונות, אינטליגנציה מסייעת לבחור אמצעים יעילים יותר להשגת מטרותיו של האדם; ולפי תיאוריית הרשימה האובייקטיבית, אינטליגנציה היא תנאי מרכזי לרכישת ידע, להבנה עמוקה של העולם ולפיתוח קשרים חברתיים עשירים יותר.

בניגוד להנחתו של סבולסקו בדבר תרומתה העקבית של אינטליגנציה לרווחה, אדם קרטור ואמה גורדון (2013, pp. 126-130) מצביעים על כך שאותה תכונה עלולה גם לפעול בכיוון הפוך. במסגרת ההדוניסטית, בה אינטליגנציה אמורה לאפשר בחירה מושכלת בהנאות, אותם מנגנונים קוגניטיביים עלולים להוביל לחוסר שקט נפשי, לעיבוד-יתר של חוויות ולפגיעה ביכולת ליהנות מן הרגע. כלומר, אינטליגנציה גבוהה אינה בהכרח ערובה לעונג, או כפי שמנסח זאת שופנהאואר (1851/1974):

“The person in whom genius is to be found suffers most of all.”

באופן דומה, בתיאוריית סיפוק הרצונות, אינטליגנציה עשויה לסייע בבחירת אמצעים יעילים, אך גם לחבל בהגשמת רצונות כגון שלוה נפשית, בשל נטייה לניתוח יתר של האחר או תחושת ניכור. לבסוף, גם במסגרת תיאוריית הרשימה האובייקטיבית, אינטליגנציה אינה מבטיחה קידום של ערכים כמו קשרים חברתיים עשירים או חוויית משמעות, ולעיתים אף מחלישה אותם באמצעות ריחוק רגשי או עיסוק יתר בתוכן אינטלקטואלי.

יתרה מכך, ממצאים אמפיריים המצביעים על מתאם אפשרי בין אינטליגנציה גבוהה לבין דיכאון ואובדנות מחזקים את הטענה כי אינטליגנציה אינה מקדמת בהכרח רווחה, ואף עשויה לפעול בכיוון הפוך.

גם אם נסכים שאינטליגנציה גבוהה תורמת למקסום רווחה, בפועל קשה להצדיק את הקשר הישיר שסבולסקו מניח בין שינוי או בחירה במטען גנטי מסוים לבין הביטוי הקוגניטיבי של האדם. מחקר משנת 2019 מראה כי אף שניתן, עקרונית, לדרג עוברים פוטנציאליים על פי ציון אינטליגנציה צפוי, התועלת המעשית של בחירת העובר בעל הציון הגבוה ביותר היא זניחה: בבחירה בין חמישה עוברים, ההפרש הממוצע בציון ה-IQ הצפוי עומד על כשתי נקודות בלבד. גם יתרון מצומצם זה אינו מובטח, ולעיתים העובר הנבחר אף צפוי להתפתח לאדם בעל אינטליגנציה הנמוכה מהממוצע המשפחתי שלו (Karavani et al., 2019).

ביקורת זו לא קשורה למגבלות טכניות זמניות בלבד, אלא מצביעה על קושי עקרוני שצפוי אף להחריף עם התקדמות המדע. גם אם בעתיד יתאפשר ניבוי של כשלושים נקודות בציון ה-IQ, לא יהיה בכך כדי להבטיח ניבוי של רווחה או של חיים טובים. זאת משום שהקשר בין תכונות קוגניטיביות לבין איכות חיים אינו ליניארי, ותלוי במידה רבה בהקשר חברתי, חינוכי ופסיכולוגי, שאינו ניתן לקידוד גנטי (Birch, 2005, pp. 20–22). יתרה מזו, ככל שיכולת הניבוי משתפרת, כך גדל הפיתוי לייחס למדדים גנטיים משקל מוסרי מכריע בהחלטות הוריות, אף שהם משקפים לכל היותר הסתברויות חלקיות ולא תפיסה מלאה של חיים טובים. התוצאה אינה רק סיכון לטעות עובדתית, אלא עיוות נורמטיבי: סיכויים סטטיסטיים יתחילו לתפקד כסטנדרטים

מוסריים, והבחירה בעובר ה"עדיף" תוצג כהכרח מוסרי, גם כאשר אין בסיס ממשי לקשור בין המדד הנבחר לבין רווחה בפועל.

(4) הבעיה החברתית: עיקרון ה-PB, צדק ואי-שוויון

מעבר לשאלות המהותיות על הגדרת החיים הטובים ביותר, יישום מלא של עיקרון ה-PB מעלה שורה של בעיות חברתיות הקשורות לצדק ולשוויון. גם אם נניח שהעיקרון ניתן להצדקה מבחינה תיאורטית, בפועל יש לו פוטנציאל להנכיח, ואף להחריף, מבנים חברתיים ודפוסי אי-שוויון קיימים, שכן החלטות הוריות אינן מתקבלות בריק, אלא מושפעות מנורמות חברתיות, היררכיות מגדריות ומבני כוח כלכליים.

אחת הדוגמאות המיידיות ביותר ליישום של PB נוגעת לבחירת מין העובר. קל לטעון שבחברות סקסיסטיות שמפלות נשים בצורה חמורה, חייהם של גברים צפויים להיות טובים יותר מחייהן של נשים. בחברה שכזאת, יישום מוחלט של העיקרון היה מחייב הורים, לכאורה, לבחור להביא לעולם רק עוברים ממין זכר, משום שחייהם יהיו חיים טובים יותר. מסקנה בעייתית זו ממחישה כיצד עיקרון שמטרתו קידום רווחה עלול, בהקשרים חברתיים מסוימים, לשעתק ואף לחזק מבנים קיימים של אפליה ואי-שוויון.

בתגובה, סבולסקו טוען כי מקור הבעיה איננו ב-PB עצמו, אלא במבנים המוסדיים והחברתיים המפלים נשים (Savulescu, 2001, p. 424). לשיטתו, יש לטפל באי-השוויון במישור החברתי-פוליטי באמצעות רפורמות חברתיות וחוקיות,

ולא באמצעות עיצוב החלטות הרבייה של הורים. לטענתו, העובדה שחברה מסוימת מפלה נשים, אינה מהווה הצדקה להקריב את טובת הילד העתידי כדי לקדם שוויון חברתי; המאבק באי-שוויון מגדרי צריך להתנהל במישור הפוליטי והמוסדי, למשל באמצעות תיקון חקיקה, חינוך ציבורי או רפורמות במדיניות, ולא דרך התערבות בבחירות ההורים או הטלת חובה עליהם להוליד בנות כדי לאזן את השיעור המגדרי באוכלוסייה.

במבט ראשון טענה זו נראית סבירה: אם החברה היא זו שמפלה, יש לתקן את החברה ולא את בחירת ההורים. אלא שגישה זו מתעלמת מכך שעצם הצורך בעיקרון ה-PB מבוסס לעיתים קרובות על אותם מבנים חברתיים מפלים. דה מלו-מרטין (2004, pp. 77-79) מדגימה זאת באמצעות המקרה של גובה: בחברה שבה גובה מקנה יתרון חברתי, הורים ירגישו חובה לבחור בעובר גבוה יותר – לא משום שגובה הוא תכונה המקדמת רווחה בכל סביבה אפשרית, אלא משום שהחברה הספציפית הזאת מפלה אנשים נמוכים. במצב כזה, הבחירה בתכונת הגובה נובעת מהקשרים חברתיים, ולא מאופיה המהותי. מכך נובע שיש מובן שבו עיקרון ה-PB תלוי באי-צדק חברתי כדי להצדיק את חובת הבחירה.

אם כן, אני מסכימה עם סבולסקו שהתרופה הנכונה לאי-צדק חברתי היא לתקן את המוסדות ולא לכפות על הורים לבחור בעוברים עם תכונות מועדפות חברתית. אלא שדווקא הודאתו בכך שככל שהחברה נעשית שוויונית יותר, כך נחלש הצורך לבחור בתכונות מועדפות, חושפת קושי עמוק יותר: עיקרון ה-PB שואב את כוחו הנורמטיבי ממצב של אי-צדק חברתי, וכאשר מצב זה מתוקן, מתרוקן העיקרון מתוכנו.

(5) הבעיה הפוסט-הומניסטית: זהות, סוכנות ו-Self-Authorship

עד כה הדיון הצביע על שורה של קשיים בעיקרון ה-PB: מהיעדר הגדרה מוסכמת ל"חיים הטובים ביותר", דרך המגבלות האמפיריות בקשירת תכונות גנטיות לרווחה בפועל, ועד להשלכות החברתיות של יישום העיקרון בהקשרים של אי-שוויון וצדק. כעת, אעבור לבחון סוג נוסף של קושי, שאינו נוגע לאופן שבו החברה מגדירה, מודדת או מתגמלת חיים טובים, אלא להשפעתה של הבחירה הגנטית המוקדמת על עולמו הפנימי של האדם עצמו - על האופן שבו הוא מבין את זהותו, את סוכנותו ואת אחריותו למעשיו.

כזכור, סבולסקו לא מייחס את עיקרון ה-PB רק לתכונות פיזיות, אלא מכיל אותו גם על תכונות אופי שמיוחסות לסיכוי לחיות חיים טובים יותר. אם אפשר להבטיח לילד רמות גבוהות יותר של אמפתיה, שליטה עצמית, או אומץ - הרי שלפי העיקרון יש חובה לבחור בכך. כשם שאין זה מוסרי להביא לעולם ילד חולה אם ניתן למנוע זאת, כך אין זה מוסרי להביא לעולם ילד שלא ימקסם תכונות מוסריות הנתפסות כמועילות לחייו ולחברה.

אלא שגישה זו מתעלמת מהמשמעות העמוקה של מושג המוסריות בחיים האנושיים. אם נקבל את ההנחה הרווחת שמוסריות אינה כישור מולד, בשונה מהיכולת לרוץ מהר או להרים משקל כבד, אלא היא במהותה ממד זהותי המתהווה לאורך זמן, הרי שזהות מוסרית אינה יכולה להיות נתונה מראש. הזהות המוסרית שלנו מתגבשת לאט-לאט בתהליך שכולל את האפשרות לטעות, להיכשל, לשאת בתוצאות הבחירות שלנו, ולזכות להכרה, לשבח או לגנאי מצד אחרים. רק במרחב כזה

מתפתחת תחושת אחריות, המהווה תנאי יסוד לסוכנות מוסרית (Lev, 2011, pp. 179-180).

לדוגמה, אדם שמגלה אומץ אינו כזה מפני שתכונת ה"אומץ" הוכתבה מראש בקוד הגנטי שלו, אלא מפני שהוא התמודד עם פחד, חצה גבולות פנימיים, ובחר לקחת סיכונים. כך גם אדם נדיב אינו מי שנולד כזה, אלא הוא מי שבחר פעם אחר פעם לוותר על אינטרס אישי, חווה את המחר, וזכה להכרה חברתית על מעשיו. לכן, גם אם טכנולוגית נוכל בעוד כמה שנים לברור עוברים על סמך תכונות מוסריות, השאלה הדחופה יותר היא מה המשמעות של עיצוב תכונות מוסריות מראש.

השלכה אפשרית אחת היא שזו תמנע מאיתנו לייחס לפרט אחריות מוסרית על מעשיו. אם התכונות שהובילו אדם לבצע בחירה מסוימת הוטבעו מראש בגנטיקה שלו, קשה לטעון שהפרט הוא הבעלים של מעשיו. אורי לב (2011, pp. 180-182) מסביר את המנגנון כך: זהות מוסרית מתעצבת כאשר אנחנו עושים טעויות, מקבלים ביקורת או שבח, ולומדים מהם. אבל אם תכונות מוסריות נקבעות מראש, מרחב הניסוי והטעייה כמעט נעלם. לדוגמה, ילד שתוכנת להיות אמפתי יתקשה מאוד לבחור באפשרות לא לעזור לאחר, גם אם היה רוצה או אם הנסיבות היו מחייבות זאת. בכך מצטמצם המרחב שבו הוא יכול להתלבט, לשקול, ולבחור באופן חופשי. הילד לא נכשל ולמד להיות אמפתי, הוא פשוט לא יכול להיות אחרת.

במילים אחרות, כדי שנוכל לייחס לאדם אחריות מוסרית על מעשיו, צריך להניח שהוא היה יכול לפעול אחרת. אם המעשה הוא תוצאה ישירה של תכונה שהוכתבה מראש, קשה לומר שהאדם בחר בו באמת. במקרה כזה, האחריות המוסרית מוחלפת

בהסבר ביולוגי. אפשרות זו לא משפיעה רק על האופן שבו ניתן לייחס בחירות לסוכן, אלא גם על המידה שבה יש לו סמכות ופרשנות לסיפור חייו (Self-Authorship), שכן כאשר תכונות מוסריות נבחרות מראש, אותו סיפור מתרוקן מתוכן. האדם אמנם יוכל לחוש שהוא מתנהג "נכון", אבל לא כמי שעיצב את זהותו אלא כמי שהתנהגותו נקבעה מראש על ידי אחרים (Lev, 2011, pp. 179-181).

אחת ההתנגדויות הנפוצות לטיעון של לב היא השוואה לחינוך. הרי גם בחינוך הורים ומורים מעבירים לילדים ערכים ותכונות: מלמדים אותם להיות נדיבים, אמפתיים או צייתנים. אם כך, למה לראות בסיפור גנטי מנגנון שונה מהותית? לב עונה שההבדל עמוק, והוא נוגע בעיקר למידת ההפיכות (Revisability) של ההשפעה (Lev, 2011, pp. 181-183). חינוך, גם כשהוא אינטנסיבי, מתקיים בסביבה שמאפשרת לילד להיחשף לדעות אחרות, להתנגד לסמכות, לשנות דעה או להכיר נרטיבים חלופיים. כלומר, הוא מתבצע במרחב שמאפשר שינוי והתנגדות. לעומת זאת, סיפורים גנטיים הם בלתי הפיכים שכן הם מטמיעים את הערכים בתוך המבנה הביולוגי עצמו. כאן כבר לא מדובר בהשפעה שניתן לערער עליה, אלא בהגדרה שמצמצמת מראש את טווח האפשרויות של הילד. הבעיה, אם כן, איננה עצם הרצון לעצב את הילד, אלא הסגירה של המרחב שבו הוא יכול לבנות זהות מוסרית בעצמו.

אני מסכימה עם טענותיו של לב ועם קו הפעולה הפרגמטי שהוא מציע במאמרו: ראשית, יש לזהות מראש אלו השבחות מצמצמות את סל האפשרויות, ובייחוד כאלה שמטמיעות ערכים מוסריים באופן בלתי-הפיך, ולהגביל או לאסור אותן. שנית, יש להבין אלו

השבחות אחרות קיימות, כאלה שמרחיבות את אפשרויות החיים מבלי לכפות מסלול ערכי יחיד, ולעודד אותן ככאלה שיכולות לתמוך באוטונומיה ובזהות מוסרית. בכך לב משרטט מסגרת ברורה - הבחירה המוסרית האמיתית איננה בין "בעד" או "נגד" השבחות, אלא בין אלו ששומרות על תנאי היווצרותה של זהות מוסרית לבין אלו שמוחקות אותם (Lev, 2011, pp. 182-184).

(6) סיכום

במאמר זה בחנתי את עיקרון ה-Procreative Beneficence על רקע היכולת ההולכת ומתרחבת לבחור ולעצב תכונות גנטיות בעוברים, וטענתי כי אף שלעיקרון יש כוח אינטואיטיבי משמעותי, הוא מתקשה לשמש מסגרת מוסרית מספקת. הסברתי מדוע העיקרון נשען על תפיסה מצומצמת ושנויה במחלוקת של "החיים הטובים ביותר", מתבסס על הנחות אמפיריות חלשות בדבר הקשר בין גנים לתכונות בפועל, ומתעלם מהקשרים חברתיים וממשמעותה של זהות מוסרית כסיפור חיים מתהווה. קשיים אלו מערערים את יומרתו של העיקרון להצדיק חובה מוסרית לבחור או לעצב מראש עוברים עם גנים טובים יותר.

המדע מתקדם בקצב מהיר, ובכל רגע נתון משתפרת יכולתנו לבחור ולעצב את חייהם של בני אדם שטרם נולדו. אמנם, ההתקדמות הטכנולוגית הזו אינה פותרת את השאלות המוסריות שהיא עצמה יוצרת, אלא להפך - מחדדת אותן. שאלות בדבר מה ראוי ומי רשאי לבחור בשם אחרים, וכיצד בחירות אלו מעצבות את החברה ואת זהותנו האישית, נותרות בלתי מוכרעות. לכן, דווקא עכשיו, בשלב בו שימוש בכלים של

ברירה גנטית עוד ניתן לעיצוב רגולטורי ומוסרי, נדרש דיון
פילוסופי ציבורי רציני, לפני שהטכנולוגיה תקבע עבורנו את כללי
המשחק.

רשימת מקורות

- Birch, K. (2005). Beneficence, Determinism and Justice: An Engagement wit the Argument for the Genetic Selection of Intelligence. *Bioethics*, 19(1), 12-28.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2005.00422.x>
- Carter, J. A., & Gordon, E. C. (2013). Intelligence, Wellbeing and Procreative Beneficence. *Journal of Applied Philosophy*, 30(2), 122-135.
<https://doi.org/10.1111/japp.12011>
- De Melo-Martín, I. (2004). On Our Obligation to Select the Best Children: A Reply to Savulescu. *Bioethics*, 18(1), 72-83.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2004.00379.x>
- Gard, A. M., Dotterer, H. L., & Hyde, L. W. (2019). Genetic influences on antisocial behavior: recent advances and future directions. *Current Opinion in Psychology*, 27, 46-55.
<https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2018.07.013>
- Holland, A. (2016). The Case Against the Case for Procreative Beneficence (PB). *Bioethics*, 30(7), 490-499.
<https://doi.org/10.1111/bioe.12253>
- Karavani, E., Zuk, O., Zeevi, D., Barzilai, N., Stefanis, N. C., Hatzimanolis, A., Smyrnis, N., Avramopoulos, D., Kruglyak, L., Atzmon, G., Lam, M., Lencz, T., &

Carmi, S. (2019). Screening Human Embryos for Polygenic Traits Has Limited Utility. *Cell*, 179(6), 1424-1435.

<https://doi.org/10.1016/j.cell.2019.10.033>

Lev, O. (2011). Will Medical Enhancements Undermine Solidarity, Responsibility, Equality and Autonomy? *Bioethics*, 25(4), 177-184.

<https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2009.01779.x>

Savulescu, J. (2001). Procreative Beneficence: Why We Should Select the Best Children. *Bioethics*, 15(5-6), 413-426. <https://doi.org/10.1111/1467-8519.00251>

Schopenhauer, A. (1974). *Parerga and Paralipomena: Short Philosophical Essays* (E. F. Payne, Trans.). (Original work published 1851)

אבא לרנר והמימון הפונקציונלי: מעורבות הממשלה בכלכלה מקיינס ועד ימינו

נבו זהב

בוגר פכ"מ באוניברסיטה העברית, תשפ"ה

בעוד שהשיח הכלכלי נוטה לתפוס את תקציב המדינה כספר חשבונות סגור שיש לאזנו, מאמר זה מבקש להציג גישה אחרת המסיטה את המבט מן המדדים החשבונאיים אל עבר התוצאות הממשיות בחיי האזרחים. גישה זו באה לידי ביטוי ברעיונותיו של אבא לרנר, תלמידו של קיינס והוגה רעיון המימון הפונקציונלי. לרנר מציע מעבר מתפיסת המדינה כ"משק בית" מוגדל, לתפיסתה כריבון המשתמש במשאביו באופן עצמאי - לא כדי לאזן את החוב הציבורי, אלא כדי להבטיח את יציבות התעסוקה והמשק. בהמשך, נבחן המתח שבין הרעיונות של לרנר לבין המציאות המוסדית והפוליטית, דרך הביקורת של פרידמן שמזהירה מפני הרחבת יתר של הכוח הממשלתי והשלכותיה. לבסוף, המאמר מציע לראות בתחייתם של רעיונות אלו בעת הנוכחית, ובעיקר דרך התיאוריה המוניטרית המודרנית, לא רק כהתפתחויות בהיסטוריה של הכלכלה, אלא כשינוי פרדיגמה המבקש להעמיד את רווחת הציבור בליבו של הסדר הכלכלי של ימינו.

(1) מבוא

שאלת מעורבותה של הממשלה בכלכלה היא נושא העומד בויכוח בלתי נגמר, אך נדמה שמעטים העזו לקרוא תיגר על מוסכמות היסוד שלה כפי שעשה אבא פתחיה לרנר (Abba Ptachya Lerner), אחד הכלכלנים המקוריים שפעלו במאה ה-20. עיקר תרומתו בנושא זה הייתה סביב פיתוח רעיון "המימון הפונקציונלי" (Functional Finance), תפיסה כלכלית לפיה המדיניות התקציבית של הממשלה אינה צריכה להישפט לפי עקרונות חשבונאיים כמו איזון תקציבי או חוב מבוקר, אלא לפי התוצאה הכלכלית שהיא משיגה בפועל: תעסוקה, צמיחה ויציבות מחירים (Lerner, 1943). רעיון זה עמד בניגוד לגישות הכלכליות הקלאסיות שהיו מקובלות בזמנו, והפך את לרנר לדמות מרכזית אך שנויה במחלוקת בשיח הכלכלי של התקופה. בעוד שבתקופתו נתקלו רעיונותיו של לרנר בהתנגדות, התפתחויות תיאורטיות והמשברים במאה ה-21 הפיחו חיים חדשים במשנתו.

במאמרו המכונן משנת 1943, קובע לרנר כי השאלה המרכזית בנוגע למדיניות פיסקלית אינה "מה מצב התקציב?" אלא "מה מצבה של הכלכלה?" - אם קיימת אבטלה, יש להגדיל את ההוצאה הממשלתית; אם קיימת אינפלציה, יש לצמצם את הביקוש. העודף או הגירעון התקציבי אינם מטרות בפני עצמם, אלא אמצעים שמטרתם לתמוך ביציבות הכלכלית ובמיצוי הפוטנציאל של המשק (Lerner, 1943, pp. 39-40). הבהירות שבה ניסח לרנר את רעיונותיו סייעה להפצתם, אך גם עוררה תגובות חריפות. כלכלנים כמו מילטון פרידמן תקפו אותו על חוסר התייחסות למבנים מוסדיים, ולחשש מאינפלציה כרונית (Friedman, 1947).

עד לשנות ה-30 של המאה ה-20 שלטה בעולם הכלכלי הגישה הקלאסית, לפיה השוק החופשי יודע לווסת את עצמו. רעיון זה זכה לכינוי "היד הנעלמה" על ידי הכלכלן הבריטי אדם סמית' בספרו עושר העמים כבר במאה ה-18. התיאוריה טוענת שכל חיסכון יתורגם בסופו של דבר להשקעה, ושכל ירידה מתעסוקה מלאה תתוקן באמצעות שינוי מחירים, כך שאין צורך בהתערבות ממשלתית פעילה. בהתאם לכך, מדינות רבות הקפידו על איזון תקציבי ונמנעו מיצירת חוב ציבורי, גם כאשר הכלכלה הייתה נתונה במשבר (Friedman, 1947). גישה זו מציבה במרכז את "האדם הכלכלי" - שחקן רציונלי, שפועל תמיד למען מקסום תועלת ואשר ברשותו כל המידע הרלוונטי - אך נמנעת מלהתמודד עם תנודות חדות במחזורי העסקים או עם כשלי שוק משמעותיים.

האירוע שאתגר את יסודות הגישה הקלאסית היה השפל הגדול, משבר כלכלי שהחל בארצות הברית בשנת 1929 והתפשט לכלכלות רבות בעולם. השפל לווה באבטלה נרחבת, קריסת מערכות פיננסיות וירידה חדה בביקושים, והוא המחיש את חוסר היכולת של השוק "לאזן את עצמו". ניסיון לדבוק באיזון תקציבי בעיצומו של המשבר רק החריף את המצב, והדגיש את הצורך בגישה חדשה. על רקע זה התפרסם ג'ון מיינרד קיינס, שפרסם ב-1936 את ספרו **התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף**, בו קרא לממשלה למלא תפקיד אקטיבי בוויסות הביקוש, גם במחיר של גירעון תקציבי (Keynes, 1936). גישה זו הדגישה את התפקיד הקריטי של המדינה בעיקר בשעת משבר (Lerner, 1936). לרנר, שהיה תלמידו הישיר של קיינס באותן שנים בקיימברידג', הושפע עמוקות מהגישה הזו, אך גם פיתח אותה בכיוון עצמאי (Sobel, 1983, pp. 8-9).

(2) הרקע ההיסטורי והאינטלקטואלי של אבא לרנר

כדי להבין את עולמו הרעיוני של אבא לרנר, יש לעמוד תחילה על השורשים האישיים והאינטלקטואליים שמהם צמח. לרנר נולד בשנת 1903 בסרביה שבאימפריה הרוסית, למשפחה יהודית מהמעמד הנמוך שהיגרה למזרח לונדון כשהיה בן שלוש. הוא עזב את בית הספר בגיל 16, עבד לפרנסתו, ובמקביל ללימוד גמרא החל גם בלימודי רבנות (Sobel, 1980). הסביבה החברתית שבה גדל הייתה טעונה אידיאולוגית, ונשענה על מפגש יומיומי בין יהדות דתית, תנועות שמאל סוציאליסטיות ותחושות שליוחות קהילתיות. מתוך הקשר זה פנה לרנר ללימודי כלכלה בתקווה למצוא פתרון ממשי לבעיות כמו אבטלה, עוני ואי-שוויון, שאותן הכיר מקרוב. הרקע הזה יצר בו רגישות מוסרית חזקה, אך גם צורך בחשיבה רציונלית, קרה ומדויקת.

במהלך לימודיו ב-London School of Economics נחשף לרנר לעקרונות הכלכלה הניאו-קלאסית, תיאוריה ששמה דגש על שיווי משקל, תמריצים ומודלים מתמטיים, בהם מצא ערך רב. במקום לראות את התיאוריה הזו כאויב רעיוני של הבעיות אותן שאף לפתור, הוא זיהה בה כלי להסבר ולקידום רווחה חברתית (Scitovsky, 1984, p. 1557). על אף התעניינותו הראשונית ברעיונות סוציאליסטיים לרנר לא היה מזוהה עם הקומוניזם הסובייטי. להפך, הוא ראה בשוק תחרותי תנאי הכרחי לתפקוד יעיל של מדיניות כלכלית (Lerner, 1950).

נקודת מפנה חשובה עבור לרנר הייתה המעבר לקיימברידג' בשנת 1934, שם למד תחת הדרכתו של ג'ון מיינרד קיינס. לרנר למד והפנים את הגישה הקיינסיאנית לעומק והפך לאחד מהתלמידים הראשונים שהפיצו ופירשו אותה. במאמר שכתב בשנת 1936 סיכם

את עיקרי ספרו של קיינס והוסיף הסברים ברורים לקובעי מדיניות, דבר שקיינס עצמו העריך מאוד (Lerner, 1936). אחד העקרונות החשובים שקיבל מקיינס היה רעיון המכפיל הקיינסיאני: ההבנה שהוצאה ממשלתית יכולה להוביל לצמיחה כלכלית שגדולה בהרבה מעבר לסכום ההוצאה עצמו. עיקרון זה עמד בבסיס התמיכה בהתערבות ישירה של הממשלה בכלכלה, עיקרון אותו יקח לרנר בהמשך צעד אחד קדימה, במסגרת רעיון המימון הפונקציונלי.

(3) גיבוש רעיון המימון הפונקציונלי

בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, לאחר פרסום ספרו של קיינס, פרסם אבא לרנר את אחד ממאמריו החשובים ביותר: *Functional Finance and the Federal Debt*. מאמר זה מהווה את הניסוח המובהק ביותר של רעיון המימון הפונקציונלי, מסגרת רעיונית למדיניות תקציבית המתגרת את הגישה המסורתית לאיזון תקציבי ולניהול חוב ממשלתי.

לרנר פונה במאמרו לבסיס החשיבה הכלכלית הציבורית, ומציע לעזוב את ההשוואה הרווחת בין תקציב המדינה לבין תקציב של משק בית (Lerner, 1943, pp. 39-41). לפי הגישה הקלאסית, יש לראות בתקציב המדינה גרסה מורחבת של משק בית, אשר צריך לשמור על איזון בין ההכנסות וההוצאות. לרנר טוען כי לתקציב של מדינה ריבונית יש השלכות רחבות בהרבה משל משק בית ובהתאם לכך, התוצאות שעליה לבחון שונות בתכלית. מדינה ריבונית צריכה להתמקד בתוצאות הכלכליות של המדיניות שלה: האם היא מביאה לתעסוקה מלאה? האם היא מונעת אינפלציה?

האם היא שומרת על צמיחה? במקום לדבוק בעקרונות חשבונאיים פורמליים, לרנר מציע שלושה עקרונות, המבוססים בעצמם על עקרונות קיינסיאניים, לניהול מדיניות פיסקלית בגישת המימון הפונקציונלי. בשונה מקיינס שהתמקד בעיקר בהתערבות בשעת משבר, לרנר מדגיש כי על המדינה לפעול באופן רציף ומתמשך. העיקרון הראשון טוען כי יש להפעיל מדיניות פיסקלית כדי להשיג תעסוקה מלאה ולצמצם אינפלציה. כאשר הביקוש לצריכה נמוך ויש אבטלה, על הממשלה להגדיל את הוצאותיה על מנת לסייע לציבור לצרוך. כאשר הביקוש גבוה מדי ויש אינפלציה, על הממשלה לצמצם אותן. העיקרון השני טוען כי אין חשיבות לגירעון או עודף תקציבי כשלעצמם. יש לבחון את ההשפעה של התקציב על הכלכלה בפועל, ולא את מצבו הפורמלי של התקציב. העיקרון השלישי קובע כי המדינה חייבת להיות הגורם הבלעדי האחראי על הנפקת כסף ועל ניהולו, וזאת כדי לאפשר את יישום שני העקרונות הראשונים.

לרנר לא כותב תיאוריה מופשטת, אלא מתווה גישת פעולה לקובעי מדיניות (Lerner, 1943, pp. 50-51). הוא קורא להם להפסיק לדבוק בהרגלים ישנים של איזון תקציבי לשמו, ולחשוב על התקציב ככלי שנועד לשרת מטרה. המימון הפונקציונלי מתייחס לכלכלה כמנגנון הפועל על פי עקרונות אובייקטיביים ואינו תלוי בסוג המשטר. לטענת לרנר, מדובר בשיטה פשוטה ונכונה מבחינה מדעית, הבוחנת את פעולות המדינה על פי תפקוד הכלכלה ולא על פי מוסכמות מסורתיות.

(4) תגובות וביקורת לרעיון המימון הפונקציונלי

גישתו של לרנר נראתה לו כהיגיון פשוט ומוסרי, אך נתקלה בהתנגדות מצד כלכלנים מובילים, שראו בה סכנה למשמעת הפיסקלית וליציבות הכלכלית. שני צירים עיקריים עמדו בלב הביקורת: הראשון - היעדר התייחסות למבנים המוסדיים והפוליטיים, והשני - הזלזול לכאורה במשמעת תקציבית, במוסדות הפיננסיים ובסכנת האינפלציה. אחד המבקרים החריפים של לרנר היה הכלכלן מילטון פרידמן, מהאבות המייסדים של אסכולת שיקגו, זרם כלכלי שמרני הדוגל בשוק חופשי, שראה ברעיונותיו של לרנר חריגה מסוכנת מגישה זו. במאמרו Lerner on the Economics of Control, פרידמן ייחס ללרנר אמונה בעיצוב מדיניות כלכלית במעבדה בידי מתכנן רציונלי, חסר רגשות, אשר פועל על בסיס נתונים בלבד (Friedman, 1947, p. 413). הוא מדגיש שהבעיה אינה בהכרח בעקרונות המימון הפונקציונלי עצמו, אלא בכך שלרנר מתעלם לחלוטין מהמסגרת המוסדית והפוליטית שבתוכה מתבצעת המדיניות. פרידמן טוען כי לרנר מניח שניתן להעלות מיסים כאשר מופיעה אינפלציה ולצמצם את ההוצאה כאשר קיים עודף ביקוש, למרות שבפועל לחצים פוליטיים וגורמים נוספים יובילו לעיכוב בקבלת ההחלטות או להחלטות מוטות (1947, pp. 414-415). הביקורת שלו נובעת מתפיסה מוסדית, הרואה באיזון תקציבי כלל זהירות בסיסי שמגן על חירות כלכלית בטווח הארוך.

אף שלא השיב לפרידמן ישירות, לרנר לא נותר אדיש לביקורת. במאמרו המאוחר "תיכנון וחופש" משנת 1954, הוא כתב כי חוקי מדיניות פיסקלית לא נועדו לרסן את הממשלה, אלא לאפשר לה

לפעול ביעילות בהתאם ליעדים כלכליים וחברתיים (לרנר, 1954, עמ' 211). הוא הבחין בין תיאוריה כלכלית לבין יישום פוליטי, והבהיר כי מטרתו אינה לספק מתכון לפעולה, אלא לנסח עקרונות שצריכים להנחות את החשיבה הכלכלית הציבורית, אפילו אם יש פער בין האידיאל למוסדות הקיימים. הוא מוסיף כי הצורך להימנע מגירעון כדי לא להגדיל את החוב לא נובע מהיגיון כלכלי, אלא ממוסכמה שלא הוכחה, ובכך מעיד על רצונו לנסח כללים שיחליפו מוסכמות קיימות, ולא רק לעבוד בתוכן (Lerner, 1943, p. 48).

התיאוריה של לרנר מעלה שאלת יסוד מהותית בכלכלה - מה תפקידה של המדינה בקביעת המדיניות הכלכלית? האם היא פועלת כמעין רואה חשבון שמטרתו העיקרית היא איזון תקציבי, או שהיא גוף שמתעסק בשאלות המאקרו כדוגמת כיצד ניתן להשיג תעסוקה מלאה? נראה כי זהו גם אחד החששות המרכזיים המובילים את פרידמן - לא רק אינפלציה כרונית ואי יעילות פיננסית, אלא גם הרחבת תפקידה של הממשלה בניהול הכלכלה מעבר לאותו איזון חשבונאי. הרוח הגבית שקיבלו קיינס ולרנר כממשיכו מכישלונה של המדינה, שהתנהלה כמעין "משק בית גדול" בתקופת השפל הגדול, מחזקים את התיאוריות שלהם כי על המדינה לפעול לאיזון וניהול הכלכלה.

(5) רעיונותיו של לרנר לאורך השנים

קובעי המדיניות של זמנו לא ראו בלרנר דמות מרכזית בשדה הכלכלי, ולרעיונותיו לא הייתה השפעה מיידית על ההתנהלות הפיסקלית של ממשלות. המימון הפונקציונלי נותר מחוץ

לקונצנזוס, ככל הנראה בשל אופיו התיאורטי והרדיקלי, ובשל התפיסה המוסדית השמרנית ששררה בזמנו (Sobel, 1980, p. 59). התיאוריה של לרנר נחלשה עוד יותר עם עליית הגישה הניאו-ליברלית בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20, אשר התגבשה למה שכונה "הקונצנזוס של וושינגטון". הקונצנזוס כלל דרישות לצמצום הגירעון התקציבי, הגבלת ההוצאה הציבורית, הפרטות, ליברליזציה מסחרית, והפרדה בין מדיניות פיסקלית למוניטרית. הקונצנזוס ייצג תפיסה שנלחמה בגלוי במורשת הקיינסיאנית של התערבות ממשלתית פעילה. למעשה, ניתן לראות בתקופה זו שיא של עימות רעיוני בין כלכלנים שדגלו בשוק חופשי ובמשמעת תקציבית, לבין ממשיכים פוטנציאליים של קיינס ולרנר, שהאמינו במדיניות ריכוזית גמישה המותאמת לצרכי המשק (Williamson, 2009).

אולם בראשית המאה ה-21, על רקע המשבר הכלכלי של 2008 וביתר שאת במהלך משבר הקורונה, חזרו רעיונותיו של לרנר לשולחן הדיונים הכלכלי, בעיקר דרך התיאוריה המוניטרית המודרנית (Modern Monetary Theory - MMT). לפי זרם זה, שמזוהה עם חוקרים כמו סטפני קלטון (בל) ורנדל ריי, ממשלות ריבוניות, המנפיקות את מטבע המדינה, אינן מוגבלות בגירעון התקציבי כל עוד אינן יוצרות אינפלציה. MMT רואה במדינה את ספקית הכסף הראשונית באמצעות הוצאה ציבורית או הדפסת כסף, ובמס את המנגנון שאוסף בחזרה את הכסף מהאזרחים כדי לאזן את הביקושים. בדומה לגישתו של לרנר, גם בגישה זו אין מדובר בגירעון שצריך לממן, אלא בכלי למימוש יעד חברתי, בראש ובראשונה תעסוקה מלאה. בכך ממשיכה MMT את הקו של לרנר, ואכן ריי מציין כי התיאוריה לא המציאה דבר חדש ושהיא מסתמכת על עקרונות המימון הפונקציונלי; הוא רואה בלרנר

ובקיינס אבות רעיוניים לתנועה כולה (Tymoigne & Wray, 2013).

על אף הדמיון, קיימים הבדלים משמעותיים בין גישתו של לרנר לגישה הנהוגה ב-MMT. לרנר התמקד בעקרונות כלכליים כלליים, ונמנע מלגבש מסגרת מוסדית שלמה. הוא ראה בתיאוריה הכלכלית כלי להנחיה ולביקורת, גם אם המערכת הפוליטית לא תמיד מסוגלת ליישם אותה באופן מלא. לעומתו, MMT עוסקת לא רק בשאלה הכלכלית, אלא גם בתשתית המוסדית: תפקיד הממשלה, הבנק המרכזי, השוק הפרטי ועוד (Tymoigne & Wray, 2013, p. 32). כמו לרנר, גם תאוריית MMT עוררה ביקורת מהשדה הכלכלי, בעיקר מחשש לאינפלציה כרונית, אובדן אמון ציבורי ופגיעה בתמריצים. עם זאת, חוקרים כמו בל (כיום קלטון), טימויין וריי טוענים כי כל עוד קיים שימוש מושכל במיסוי ומנגנוני ויסות אשראי, מדינה ריבונית אינה צפויה לחוות משבר הנובע מאינפלציה. להפך, היא תוכל להגיב באופן גמיש יותר למיתון, לאבטלה או לתנודות בשוק הגלובלי (Tymoigne & Wray, 2013, p. 18; Bell, 1999).

במבט כולל, ניתן לומר כי רעיונותיו של לרנר נותרו בשוליים של הכלכלה המוסדית במשך עשורים, אך השפעתם לא נעלמה. חלקם חלחלו לשיח הכלכלי תחת שמות אחרים או מודלים מעודנים יותר, וחלקם חזרו בדמות תנועות חדשות. מקרה זה ממחיש כיצד תיאוריה כלכלית עשויה להידחות בזמנה אך לשוב בהקשר חדש, כשהתנאים משתנים.

(6) סיכום: רעיון בזמן הלא נכון?

מאמר זה בוחן את דרכו הרעיונית של הכלכלן אבא לרנר דרך הסביבה הכלכלית-חברתית שהובילה אותו לגיבוש רעיון המימון הפונקציונלי. המאמר מציג את התפתחותו ויישומו לאורך ההיסטוריה הכלכלית, עד לתקופתנו, ומציב את הרקע ההיסטורי בו פעל לרנר: השפל הגדול והאכזבה מהתיאוריה הכלכלית הקלאסית, מלחמות העולם והמהפכה המושגית שחולל ג'ון מיינרד קיינס, כבסיס לפיתוח תיאוריית המימון הפונקציונלי.

במרכז המאמר עומד ניתוח מאמרו המכונן של לרנר משנת 1943, *Functional Finance and the Federal Debt*, המהווה את ליבת הגותו. במאמר של לרנר מוצגים שלושה עקרונות מרכזיים: על הממשלה לנהל את הביקושים במשק באופן שיבטיח תעסוקה מלאה ואינפלציה יציבה, ועליה להשתמש בהוצאה הציבורית ובמיסוי ככלים להשגת מטרה זו. אין לייחס חשיבות עצמאית לגירעון או לחוב הציבורי, אלא רק להשפעתם הכלכלית. העיקרון השלישי הוא היותה של המדינה הריבון היחיד ששולט בכמות הכסף.

בהמשך המאמר נבחנת הביקורת המרכזית של מילטון פרידמן, שמערער על הנחת הרציונליות הממשלתית של לרנר, ומזהיר מהשלכות אינפלציוניות ומפוליטיזציה של התקציב. כנגד ביקורת זו מוצגת תגובתו של לרנר שהדגיש כי עקרונות המימון הפונקציונלי אינם מתיימרים לשמש מתכון למדיניות, אלא רק מסגרת עקרונית לפעולה. לבסוף, המאמר מתחקה אחר קליטת רעיונותיו של לרנר לאורך השנים. אף שרעיונותיו הפיסקליים נדחו לאורך תקופה ארוכה, במיוחד עם עליית קונצנזוס

וושנינגטון בשנות ה-80, בעשורים האחרונים, לאור עליית התיאוריה המוניטרית המודרנית (MMT), ניתן לזהות תחייה רעיונית של עקרונותיו.

שאלת המחקר שהנחתה את כתיבת מאמר זה הייתה לבחון כיצד גיבש אבא לרנר את רעיון המימון הפונקציונלי, ואילו תגובות היו לרעיון זה. ניתן לטעון כי לרנר גיבש את רעיונותיו מתוך שילוב ייחודי של מחויבות חברתית עמוקה, חדות אנליטית, והשפעה ישירה של מורו קיינס. גישתו הושפעה מן ההקשר ההיסטורי של השפל הגדול ומלחמת העולם השנייה, והציעה רפורמה תיאורטית מקיפה, במדיניות המוניטרית ויחסי הממשלה לכלכלה הפיסקלית. עם זאת, כישלונה של הגישה להשיג קונצנזוס נבע הן ממוסדות שלא התאימו ליישומה, והן מהיעדר תמיכה פוליטית בגישה לאורך זמן. במקרה של לרנר, רעיון רדיקלי שנראה "לא אחראי" בתקופתו, הפך לחלק מהשיח הכלכלי הרווח פחות מדור לאחר מכן.

כיוון מחקר מעניין להמשך עשוי להתמקד לא ברעיונות עצמם, אלא באופני התקבלותם. במקרה של לרנר, ולא פחות מכך ב-MMT, ניתן לזהות כיצד מוסדות כלכליים, תקשורת כלכלית ורטוריקה אקדמית משפיעים על האופן שבו תיאוריה זוכה (או אינה זוכה) להיכנס לשיח. מעניין לשאול מדוע גישה כלכלית כל כך סדורה, שניסחה לעצמה עקרונות כה ברורים, נתפסה כהזויה או מסוכנת? חקירה כזו תוכל לבחון לא רק מה התאוריה הכלכלית טוענת, אלא גם כיצד, מתי ולמה רעיונות מסוימים מתקבלים או נדחים.

רשימת מקורות

- לרנר, א' פ' (1954). תיכנון וחופש. **רבעון לכלכלה**. א' (3), 208-212. <https://www.jstor.org/stable/23739652>
- Bell, S. (1999, November). *Functional Finance: What, Why, and How?*. (Levy Economics Institute Working Paper No. 287). <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.199971>
- Friedman, M. (1947). Lerner on the Economics of Control. *The Journal of Political Economy*, 55(5), 405-416. <https://doi.org/10.1086/256579>
- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Palgrave Macmillan.
- Lerner, A. P. (1936). Mr. Keynes' "General Theory of Employment, Interest and Money." *International Labour Review*, 34(5), 435-454.
- Lerner, A. P. (1943). Functional Finance and the Federal Debt. *Social Research*, 10(1), 38-51. <https://www.jstor.org/stable/40981939>
- Lerner, A. P. (1950). [Review of *The Economic Theory of a Socialist Economy*, by B. P. Beckwith]. *The American Economic Review*, 40(5), 930-932. <http://www.jstor.org/stable/1801905>

- Scitovsky, T. (1984). Lerner's Contribution to Economics. *Journal of Economic Literature*, 22(4), 1547-1571. <https://www.jstor.org/stable/2725381>
- Sobel, I. (1980). PORTRAIT: Abba Lerner. *Challenge*, 23(1), 55-59. <https://www.jstor.org/stable/40719855>
- Sobel, I. (1983). Abba Petachya Lerner, 1903-1982: Six Decades of Achievement. *Journal of Post Keynesian Economics*, 6(1), 3-19. <https://www.jstor.org/stable/4537785>
- Tymoigne, E. and Wray, L. R. (2013, November). *Modern Money Theory 101: A Reply to Critics* (Levy Economics Institute Working Papers Series No. 778). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2348704>
- Williamson, J. (2009). A Short History of the Washington Consensus. *Law And Business Review of the Americas*, 15(1), 7-23.

משבר הגבריות הפטריארכלית:

מדיכוי גברי לגבריות רעילה

שחר טוביה

סטודנט שנה ג' לפכ"מ באוניברסיטה העברית

בחברה פטריארכלית וקפיטליסטית, גברים ניצבים מול מערכת ציפיות היוצרת מודל של גבריות אידיאלית בו הם מתקשים לעמוד. כישלון לעמוד ברף הציפיות המגדריות עשוי להוביל למשבר זהות אישי חמור, שבא לידי ביטוי בהתנהגויות אלימות ואנטי-סוציאליות. דינמיקה זו נבחנת במאמר דרך הסדרה **שובר שורות** (Breaking Bad) והסרט **מועדון קרב** (Fight Club), כשני נרטיבים תרבותיים בני-זמננו. הפער בין האידיאל הגברי לבין המציאות מוביל את דמות הגיבור למסע גאולה הרסני, במסגרתו הניסיון לפצות על אובדן המעמד והפגיעה באגו מייצר אלטר-אגו אלים המסכן את הגיבור ואת סביבתו. מודל גברי שלא מאפשר לאדם להיות פגיע, רגיש ותלוי בזולת שולל מגברים רבדים מאנושיותם ובכך שולח אותם לנתיב זה. ייתכן שהתנערות מנוקשות האידיאל הגברי והתמסרות לעולם רגשי ואנושי יושיעו גברים מתחושת הכישלון וההרס-העצמי שבא בעקבותיה.

(1) מבוא

התיאוריה המגדרית מגדירה "מבנים פטריארכליים" כמערכות המעניקות לגברים יתרונות מוסדיים, אך בו בזמן מגבילות אותם באמצעות ציפיות נוקשות לגבי האופן שבו גבריות "אמיתית"

אמורה להיראות (Butler, 2004). האידיאל הגברי הרווח נשען על הנחות של שליטה, פרודוקטיביות כלכלית, איפוק רגשי וחסיונות מפני פגיעות. כאשר גברים אינם מצליחים לגלם את האידיאל הזה, בין אם בשל חוסר יציבות כלכלית ובין אם בעקבות אובדן סטטוס חברתי, הם עשויים לחוות משבר אישי המאופיין בבושה, פסיביות ותחושת אי-שייכות.

בחברות קפיטליסטיות מודרניות, משבר זה עשוי להיות קיצוני אף יותר. זאת משום שגבריות נקשרת בהן לרעיונות של הצלחה, תחרותיות ועצמאות כלכלית, וכל זאת בתוך מערכת כלכלית שהופכת לבלתי יציבה ומנכרת יותר ויותר. גברים שאינם מצליחים למלא כראוי את תפקיד המפרנס, או כאלה שחשים כי הדרישות של המערכת מותרות אותם מאחור, עלולים להתמודד לא רק עם אכזבה אישית, אלא גם עם אובדן של משמעות וזהות.

נרטיבים תרבותיים רבים מציגים כיצד תחושת הכישלון הזו מובילה לפיצוי-יתר באמצעות התנהגות היפר-גברית: תסכול הופך לאגרסיביות, ופגיעות נתפסת כמשהו שיש להסתיר או להכניע. בהקשר זה, פיצוי-יתר מתאר תגובה למשבר זהות גברי, שבה אימוץ מוגזם של כוח, שליטה ואלימות נועד לפצות על תחושת חוסר ערך, כישלון או איום על הגבריות. מאמר זה בוחן את הסרט **מועדון קרב** (Fincher, 1999)¹ ואת סדרת הטלוויזיה **שובר שורות** (Gilligan et al., 2008–2013) כדוגמאות לדינמיקה זו. שני הגיבורים, הן המספר האלמוני בגילומו של אדוארד נורטון, והן וולטר וייט בגילומו של בריאן קרנסטון, מתחילים

¹ הסרט מבוסס על רומן באותו השם מאת צ'אק פלאהניוק: Palahniuk, C. (1996). *Fight Club*. W. W. Norton.

את דרכם כגברים החווים הקטנה על ידי לחצים כלכליים וציפיות חברתיות. הטרנספורמציה שלהם לטיילר דרדן ולהייזנברג, בהתאמה, מובילה להסלמה באגרסיביות שלהם ולאלימות הפוגעת בהם ובסובבים אותם, ובסופו של דבר משחזרת את אותם אידיאלים פטריארכליים שפגעו בהם מלכתחילה.

נרטיבים אלה מראים כיצד, בתוך מערכת קפיטליסטית-פטריארכלית, ניסיונות להשיב גבריות אבודה עלולים להידרדר בקלות למנגנונים של פיצוי-יתר, וכיצד מאמץ להשיב שליטה עשוי להוביל להיפר-אלימות שפוגעת הן בסובייקט עצמו והן במרחב החברתי שסביבו.

(2) ציפיות מגדריות-גבריות

התפקיד הגברי המסורתי נבנה סביב מסגרת של אחריות כלכלית, חזות של כוח ומעמד חברתי גבוה. "גברים אמיתיים" אמורים להיות בעלי ביטחון עצמי ומפרנסים מוצלחים, תקיפים ובעלי נוכחות פיזית מורגשת (Shepherd, 2022, p. 234). בתחומי הצבא והביטחון קיימת הכרה תרבותית חזקה בגבריות מיליטריסטית, המקדשת תכונות כמו תוקפנות, כוח פיזי, הטרסקסואליות, רציונליות וקשיחות (2022, p. 293). כל אלה נתפסים לא פעם כחלופות מדיניות עדיפות בזירות הפוליטיות. הזהות הגברית מושרשת כמובן גם ברעיונות של כבוד ומעמד, המגולמים בדמות ה-"just warrior", ששפרד מתאר כזה ש"כבול בכבודו" ופועל כמגן המרחב הציבורי. חוזק מסורתי מיליטריסטי זה מעניק "ערך מוסף" גברי הן למנהיגים פוליטיים, הן למדינות, והן לאנשים בחיי היומיום (Acker, 1989). לכן, עבור גבר הפועל בתוך

מבנים פטריארכליים, הכישלון בעמידה בדרישות הגבריות ההגמונית הוא חוויה מערערת במיוחד.

הגבריות המיליטריסטית איננה רק תופעה של המרחב הצבאי עצמו, אלא משמשת כמודל תרבותי שמייצר את התבנית הבסיסית להבניית אלימות כמרכיב מרכזי בגבריות. דמות הגבר הלוחם: חזק, רציונלי, חסר פחד ומוכן להשתמש בכוח, הופכת לא רק לסמל לאומי אלא גם לתבנית פסיכולוגית שגברים מפנימים בחיי היומיום. כך המיליטריזם מייצר נורמה רחבה לפיה אלימות, שליטה וקשיחות אינן רק מותרות במצבי קיצון, אלא אמצעים לגיטימיים לשמירה על ערך גברי. במובן זה, הגבריות המיליטריסטית מהווה את התשתית התרבותית שמאפשרת דינמיקה של פיצוי-יתר והיפר-אלימות הנידונה בהמשך המאמר.

הציפיות הפטריארכליות באות לידי ביטוי כנורמות חברתיות הממשטרות גברים להתאים עצמם לתוך הגדרה צרה של מה נחשב לגבריות ראויה. הן מתעדפות אוטונומיה, איפוק רגשי ודומיננטיות – תוך זלזול בתלות או בפגיעות (Acker, 1989; Butler, 2004). אחת מציפיות היסוד הללו היא הדרישה לרציונליות: היכולת לקבל החלטות נקיות מרגש, לשמור על איפוק ולהימנע מביטויי פגיעות. בתוך הפטריארכיה, רגשיות מזוהה עם חולשה. לכן נדרשת מהגברים הדחקה מתמדת של כאב, פחד או בלבול. הרציונליות אינה מוגבלת לתחום המגדר בלבד, היא גם תואמת את הציפיות הקפיטליסטיות אליהן אתייחס בהמשך. לפי גישתה של באטלר (2004), הגבריות איננה מהות מולדת אלא עמדה חברתית הנוצרת במרחב הסוציאלי, ואשר גברים נדרשים לעמוד בה ולהוכיח עצמם בפניה שוב ושוב. כך

נוצרת דינמיקה שבה גברים נמדדים לא רק לפי תכונותיהם האישיות, אלא לפי מידת הצלחתם בגילום אידיאלים של סמכות ושליטה. במסגרת זו, גברים מפנימים שערכם נמדד ביכולתם לדכא רגשות ולהפגין כוח, גם כאשר פרקטיקות אלו גובות מהם מחיר אישי (hooks, 2004).

לחץ זה מתעצם כאשר גבריות נקשרת לציפיות כלכליות, ובייחוד למודל המפרנס; הרעיון שערכו של גבר נובע מיכולתו לכלכל כראוי, מהווה עיקרון מארגן מרכזי בחברות פטריארכליות. מושג הגבריות ההגמונית, המתאר את הצורה התרבותית הדומיננטית של גבריות, מעניק לגיטימציה לסמכות גברית ומדיר צורות אחרות של גבריות (Connell & Messerschmidt, 2005). מושג זה מחדד את הקשר בין גבריות לשליטה בכך שהוא מראה כיצד דומיננטיות מושגת לא רק באמצעות כוח פיזי, אלא גם דרך עצמאות כלכלית, מעמד והכרה חברתית. גברים שאינם עומדים בציפיות אלה נחשבים לא רק למי שנכשלו מבחינה אישית; אלא נתפסים גם ככאלו שנכשלו בגבריות עצמה.

המבנים הללו יוצרים זהות גברית שברירית ומותנית: כזו התלויה בשימור שליטה, אוטונומיה ומעמד, ונחווית כמאוימת בכל פעם שהציפיות הללו אינן ניתנות למימוש. שבריריות זו מהווה את התשתית למשבר הגברי הנידון במאמר זה. הכישלון לעמוד בנורמות הפטריארכליות הופך לזרז לפיצוי-יתר ולתגובות היפר-גבריות.

(3) קפיטליזם

בחברות קפיטליסטיות גברים ניצבים בפני סביבה המוגדרת על ידי תחרות ודרישה מתמדת להישגים. בתוך תנאים אלה, גבריות נקשרת באופן הדוק ליצרנות ולהישגיות. צורת הגבריות הרווחת מבחינה תרבותית מעניקה לגיטימציה לסמכות, לעצמאות כלכלית ולשליטה חברתית (Connell & Messerschmidt, 2005). כך ניתן להבין מדוע הצלחה כלכלית הופכת למדד מרכזי של ערך גברי. בהקשר זה, הקפיטליזם פועל כמנגנון שמחדד ומאיץ את משבר הגבריות באמצעות מדידה מתמדת של הצלחה וכישלון. במהותה, ההבטחה הקפיטליסטית פשוטה: מי שיעבוד קשה – יצליח. אך הבטחה זו כמעט שאינה מתממשת, ומשאירה גברים רבים ללא היציבות או ההכרה שציפו לקבל. כאשר התנאים הכלכליים של הקפיטליזם אינם מאפשרים לגברים להגיע לאידיאל הזה, הזהות הגברית עצמה נעשית שברירית מבחינה מבנית.

כדי לדייק: כישלון לעמוד במודל המפרנס מייצרת פגיעות. לפי מודל זה, ערכו של גבר נמדד ביכולתו לפרנס אחרים, בעיקר את משפחתו. יש להבחין כאן בין מקור האידיאל לבין התנאים שמחריפים את כישלוננו: אידיאלים פטריארכליים של גבריות קדמו לקפיטליזם, אך בתוך המערכת הקפיטליסטית הם מקבלים ביטוי חד, מדיד ונתון להשוואה מתמדת. המציאות הכלכלית מערערת את התפקיד הזה: עבודה לא יציבה, שכר נמוך ועלויות מחייה גבוהות, מקשים על גברים למלא את הציפיות הכלכליות הכרוכות בגבריות. נאידו (2022) מתארת זאת כחלק ממשבר רחב יותר של "שעתוק חברתי", בו משפחות מתקשות להחזיק חיים יציבים משום שהמערכת הכלכלית אינה מספקת את התנאים

הבסיסיים לקיום משקי בית. משבר זה פוגע ישירות בגברים שהתחנכו לראות בהצלחה הכלכלית את לב זהותם. וכאמור, כאשר גברים אינם עומדים בציפייה הזו, הכישלון נחוה לא רק ככישלון כלכלי אלא ככישלון גברי: אי-יכולת לגלם את האידיאל ההגמוני, להיות "גבר".

סדרת הטלוויזיה **שובר שורות** (Gilligan et al., 2008-2013) מדגימה היטב את ההשלכות של קריסה זו. וולטר וייט הוא גאון, מוכשר ועתיר פוטנציאל, אך עבודתו כמורה בתיכון אינה מספקת תגמול כלכלי או יוקרה חברתית. השילוב בין השכר הנמוך, האחריות לפרנס את משפחתו ואבחון של מחלת הסרטן יוצר אצלו תחושת חוסר מסוגלות עמוקה. הפגיעות שלו נובעת מהפער בין הציפיות הפטריארכליות, לבין המציאות הקפיטליסטית: מצופה ממנו להיות המפרנס, אך המערכת עצמה אינה מאפשרת לו למלא את התפקיד הזה. הדיסוננס הזה מהווה את המצע ליצירת התנאים הרגשיים למשבר הגבריות שלו. דפוס זה גם מסביר מדוע וולטר מגיב למשבר באמצעות עשייה וייצור. ברגע שהוא הופך ל"הייזנברג", יצרן וסוחר סמים אכזר, המטרה האמיתית שלו אינה הכסף, אלא הזהות שבנה לעצמו כמי שמייצר ערך, והשליטה המתלווה לזהות זו. בעולם קפיטליסטי שבו גבריות מוגדרת דרך תפקיד המפרנס, תהליך הייצור עצמו, והפיכת חומר גלם למוצר יקר ערך, משמש עבורו כדרך להשיב לעצמו שליטה, יכולת וסמכות. ייצור הסם הופך לא רק למקור הכנסה, אלא לאישור מחדש של הגבריות שאבדה לו.

הסרט **מועדון קרב** (Fincher, 1999) מציע ביקורת דומה על הקפיטליזם, אך דרך פריזמה אחרת – הצרכנות. המספר עובד בעבודה תאגידית חסרת משמעות, שמותירה אותו מנוכר לעצמו

ולסביבתו. כשהוא לא מצליח להפיק ערך מעבודתו, הוא פונה לצרכנות ככלי לבניית זהות. הדירה שלו, המלאה ברהיטי איקאה, הופכת לסמל לניסיון לייצר את עצמו ואת חייו: כל פריט, כל רכישה מקטלוג, מחליפים את ההצלחה הכלכלית והחברתית שאיננה. השאלה "איזה סט כלי אוכל מגדיר אותי כאדם?" ממחישה את האבסורד שבזהות צרכנית, שבה משמעות נוצרת דרך צבירת חפצים. כאשר הדירה נהרסת, התמוטטות הסביבה הפיזית שלו הופכת להתמוטטות של העצמי-הגברי השברירי שלו. הופעתו של טיילר דרדן אינה מקרית: היא תולדה ישירה של אובדן הזהות הצרכנית-קפיטליסטית שבנה לעצמו. כך, בניגוד לוולטר, שהופך ליצרן, המספר מגיב דווקא דרך פרישה מוחלטת מתפקיד הצרכן. בעוד שהקפיטליזם מציע לו זהות המבוססת על רכישת חפצים, תגובתו היא הפיכה מלאה של ההיגיון הקפיטליסטי על פניו. הוא אינו מייצר ערך חדש, אלא מבקש להשמיד ערך קיים: כסף, מבנים ומוסדות. כך הופכת הפרישה מהצרכנות לא רק לביקורת חברתית אלא לניסיון רדיקלי לבנות גבריות "טהורה" דרך אלימות ואנרכיה.

שני הגיבורים, וולטר וייט והמספר, מדגימים את אותו מתח מבני. הם חיים בעולם שבו ערך גברי תלוי בהצלחה כלכלית, אך הם מתקשים לעשות זאת בתפקידים שגיבשו לעצמם כחלק ממערכת זו. הגבריות ההגמונית נותרת כסטנדרט נכסף, אך המציאות הקפיטליסטית מצמצמת את דרכי ההגעה אליו. כך גברים נלכדים בין ציפייה לדומיננטיות לבין מציאות של תלות, חוסר-יציבות וחוסר-אונים. הפער הזה יוצר תחושות של ניכור, תסכול ופגיעות. ההבדל בין וולטר לבין המספר חושף שני מסלולים שונים שגברים נוקטים בתגובה לאותו מבנה כלכלי: כאשר גברים מזהים את עצמם כמי שאמורים "לייצר", המשבר

מוביל לרצון להוכיח את יכולת הייצור בכל מחיר; וכאשר הם מזהים את עצמם כצרכנים, אך לא מצליחים להפיק תועלת או אושר מהצריכה, המשבר מוביל לדחייה אלימה של הצרכנות ושל המוסדות המייצרים אותה. שני המסלולים נולדים מאותו פער בין אידיאל גברי לבין המציאות הקפיטליסטית ומתפתחים לכיוונים שונים, אך הרסניים באותה מידה.

בסיכומו של דבר, **שובר שורות** (Gilligan et al., 2008-2013) ו**מועדון קרב** (Fincher, 1999), מראים כיצד הקפיטליזם מייצר גבריות שברירית באמצעות קישור בין זהות גברית לבין מדדים צרים של הצלחה, לעומת מדדים אלטרנטיביים דוגמת מימוש עצמי, יצירת קשרים עמוקים, וחוויות אנושיות דומות. כאשר גברים מאבדים גישה לעבודה יציבה או לתפקידים בעלי משמעות, הם גם מאבדים גישה לאידיאל הגבריות ההגמוני אליו למדו לשאוף. הפגיעות הזו יוצרת את הקרקע לפיצוי-יתר, המנגנון מאחורי התגובה ההיפר-גברית.

(4) פיצוי-יתר

הכישלון לעמוד בציפיות של הגבריות ההגמונית עלול לעורר תגובה שנועדה להשיב את המעמד שאבד. כאשר היבטים כמו כוח, שליטה, כבוד ודומיננטיות מתערערים, גברים עלולים לחוות את מה שקונל ומסרשמידט (1995) מכנים "משבר בגבריות": תמהיל של בושה, חוסר ביטחון ותחושה שהם "גברים פחותי ערך". ברגעים כאלה, גברים לעיתים מאמצים את מה שקונל מתארת כ"גבריות מחאתית": הופעה מוגזמת של קשיחות וסמכות שנועדה לפצות על תחושת חולשה. היפר-גבריות, מה שמכונה

לעיתים "גבריות רעילה", יכולה להיות דרך להשיב שליטה כאשר גברים חשים שהם מדוכאים או נשלטים (Baaz & Stern, 2013). במהותה, זוהי אסטרטגיה של פיצוי-יתר: ניסיון לשקם זהות גברית פגועה באמצעות הישענות מוגברת על כוח, שליטה ואלימות שנתפסים כהכרח גברי.

בוסון וונדלו (2013) מחדדים נקודה זו. לטענתם, גבריות היא סטטוס שברירי; כזה שניתן לערער עליו, לאבד או לשלול אותו, ולכן חייבים להוכיחו שוב ושוב. כאשר גבר מרגיש שגבריותו מאוימת, הוא נוטה להסלים ולא לסגת: להגיב באגרסיביות, בדומיננטיות ובנטילת סיכונים, בניסיון ישיר להשיב לעצמו שליטה. מנגנון זה תואם את רעיון "הגבריות המחאתית" של קונל ומסרשמידט (1995). בשניהם, חוסר ביטחון הוא שמייצר התנהגות היפר-גברית ואלימה, ולא ביטחון עצמי כפי שניתן היה לחשוב.

היצירות התרבותיות המדוברות כאן מציגות את התהליך הזה באופן ברור. וולטר וייט מתחיל כאדם "קטן", כמעט בלתי נראה, המתאפיין בחוסר אוניס כלכלי (Gilligan et al., 2008-2013). עבודתו כמורה בעל משכורת נמוכה, מחלת הסרטן שמתגלה אצלו, השפה וטון הדיבור בהם משתמשים בני משפחתו כלפיו, מחזקים כולם את חוסר ההתאמה שלו לאידיאל הגבריות המסורתי. רגעים אלה מתפקדים כ"איומים על הגבריות" (Vandello & Bosson, 2011), בהם סמכותו ויכולתו של וולטר מתערערות פעם אחר פעם.

באופן דומה, דמותו של המספר האלמוני במועדון קרב (Fincher, 1999) מוצגת כאדם חרד, מבודד וכמעט בלתי-קיים. עבודתו התאגידית מרוקנת אותו ממשמעות והבוס שלו משפיל

אותו ללא הרף. חוסר יכולתו להביע רגשות, לשלוט בסביבתו או לזכות בכבוד, מצביעים בפניו על כמה שהגבריות שלו היא שברירית ורעועה.

שני הגיבורים מגיבים לתחושת חוסר-האונים הזו באמצעות יצירת אלטר-אגו היפר-גברי שזורח במקומות בהם הם עצמם כושלים. הייזנברג וטיילר דרדן הם פנטזיות של ביטחון עצמי, שליטה, כבוד ויכולת להטיל אימה. עבור וולטר, השינוי להייזנברג אינו רק אמצעי להשגת כסף; הוא מונע מהצורך העמוק להרגיש חזק, "האחד שדופק בדלת" (כלומר, זה שמפעיל את האלימות והאיום, ולא זה שנמצא בצדה המקבל). הוא מסרב לפרוש גם אחרי שהרוויח מיליונים, מאחר שעבורו סחר הסמים כבר אינו פרויקט כלכלי אלא במה, שעליה הוא סוף-סוף יכול להיות הגבר שוולטר וייט מעולם לא הצליח לגלם.

טיילר דרדן פועל באופן דומה. הוא מתעל את תסכולו של המספר לאלימות הולכת וגוברת, ומקים תנועה אנרכיסטית שמעריצה אותו כדמות סמכותית. טיילר מנסח במפורש אלימות כפתרון – דרך להרגיש חי, חזק וחופשי. גם כאשר המספר מבין את הסכנה בה הוא שרוי, הכוח של טיילר עליו ממשיך להתעצם. טיילר עצמו הוא למעשה תגובה של פיצוי-יתר לחוסר האונים של המספר.

לבסוף, שתי היצירות מראות כיצד הטראנספורמציות הללו, גם אם נדמות כמונעות מרצונות לגיטימיים – רצונו של וולטר לפרנס את משפחתו וחיפוש של המספר אחר משמעות – מסתיימות בפגיעה דווקא בדבר שהיו אמורות להגן עליו. המרדף של וולטר אחר כוח מותיר את משפחתו מפורקת, בעוד שהמספר, על אף שמצא אהבה, צופה בהתמוטטות העיר תחת שליטתו של טיילר, וסופו המריר-פתוח מרמז כי ייתכן שהוא עצמו מת. ה"רנסאנס" הגברי

שכל אחד מהם עובר הופך למעשה לאקט של השמדה עצמית. הוא חושף כיצד, כאשר גברים מפנימים את האמונה שערכם תלוי בדומיננטיות, כל איום על דומיננטיות זו עשוי להפוך למשבר זהות. עם זאת, פיצוי-היתר והאלימות שמגיעים בעקבות המשבר כלל לא פותרים אותו, אלא אף מעמיקים אותו, מה שמוביל לפגיעה הן בגברים עצמם והן בסובבים אותם.

(5) סיכום

במאמר זה הראיתי כיצד מבנים פטריארכליים וקפיטליסטיים מייצרים מודל מצומצם של גבריות: כזה שדורש דומיננטיות, עצמאות ושליטה, אך מציע לגברים מעט מאוד דרכים ממשיות לעמוד בציפיות הללו. התוצאה היא מתח מתמיד בין מה שהחברה מצפה מגברים להיות לבין מה שהמציאות החברתית והכלכלית מאפשרת להם בפועל. כאשר הפער הזה גדל, עלול להיווצר משבר גבריות. עם זאת, המשבר אינו חייב להוביל לפיצוי-יתר; זוהי רק אפשרות אחת מתוך כמה, והיא הופכת להרסנית בעיקר בגלל הנוקשות של נורמות הגבריות ההגמונית.

למרות שגבריות מחאתית ותגובות היפר-גבריות נפוצות, הן אינן בלתי נמנעות. בוסון וונדלו (2013) מדגישים כי הגבריות היא סטטוס שברירי וקל לאיום, אך אינם טוענים שהיא חייבת להשתקם באמצעות תוקפנות. גברים יכולים להגיב לאיום או לקושי באמצעות קבלה, פגיעות, או בקשת עזרה. **שובר שורות ומועדון קרב** לא מציגים גברים שנגזר עליהם להפוך אלימים כשהם מרגישים חסרי ערך; הם מראים כיצד הציפיות הפטריארכליות והקפיטליסטיות דוחפות אותם דווקא אל

האופציה המזיקה ביותר. מערכות אלה מציגות דומיננטיות כצורת הערך היחידה המוכרת לגבריות, ולכן אלימות נראית כמו פתרון, גם כשהיא רק מחריפה את הקריסה.

שתי היצירות מדגימות כיצד הבחירה הזו הופכת להרס עצמי. וולטר והמספר לא נפגעים מפני שהיו חלשים מידי או לא גבריים מספיק, אלא משום שהאמינו שאין לגיטימיות בחולשה מלכתחילה. האלטר-אגו ההיפר-גבריים שלהם – הייזנברג וטיילר דרדן – מבטיחים כוח אך מביאים חורבן, ומכלים את אותם היחסים, הזהויות והצרכים הרגשיים שנועדו להגן עליהם. אילו היו מאפשרים לעצמם להיות פגיעים, תלויים באחרים, או לקבל את העובדה שאינם שולטים בכל, מסלולם היה יכול להיראות אחרת לחלוטין.

הדינמיקה הזו חושפת מעגל תרבותי רחב יותר. הפטריארכיה והקפיטליזם מחזקים זה את זה באמצעות קביעת סטנדרטים בלתי אפשריים והענשת מי שאינו עומד בהם. כך הם מייצרים את המשברים שכביכול מצדיקים עוד ועוד תוקפנות. כל עוד גבריות תהיה קשורה לדומיננטיות ולהישגיות כלכלית, כל איום על אחד משני אלה ימשיך לייצר פוטנציאל לפיצוי-יתר אליים. כדי לשבור את המעגל, יש לשנות את הגבריות עצמה. האידאל הגברי לא צריך להישען על הצגה של כוח כלכלי או חברתי, אלא על קשרים בין-אישיים, רגש ופגיעות הדדית. לדעתי, התרופפות האחיזה של הנורמות הפטריארכליות היא שלב נדרש לפירוק הלחצים המבניים הדוחפים גברים להתנהגויות ההרסניות שמאמר זה ביקש לתאר.

רשימת מקורות

- Acker, J. (1989). The Problem with Patriarchy. *Sociology*, 23(2), 235-240.
<https://doi.org/10.1177/0038038589023002005>
- Baaz, M. E., & Stern, M. (2013). Sexual Violence as a Weapon of War?: Perceptions, Prescriptions, Problems in the Congo and Beyond. In *Zed Books*.
<https://doi.org/10.5040/9781350222557>
- Bosson, J. K., & Vandello, J. A. (2013). Precarious Manhood and its Links to Action and Aggression. *Current Directions in Psychological Science*, 20(2), 82-86.
<https://doi.org/10.1177/0963721411402669>
- Butler, J. (2004). *Undoing Gender*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203499627>
- Connell, R. W., & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender and Society*, 19(6), 829-859.
<https://www.jstor.org/stable/27640853>
- Fincher, D. (Director). (1999). *Fight Club* [Film]. Fox 2000 Pictures; Regency Enterprises; Linson Films.
- Gilligan, V., Johnson, M., & MacLaren, M. (Executive Producers). (2008-2013). *Breaking Bad* [TV series]. High Bridge Entertainment; Gran Via Productions; Sony Pictures Television.

hooks, b. (2004). *Understanding Patriarchy*. Washington Square Press.

Naidu, S. C. (2022). Circuits of Social Reproduction: nature, labor, and capitalism. *Review of Radical Political Economics*, 55(1), 93–111.
<https://doi.org/10.1177/04866134221099316>

Shepherd, L. J., & Hamilton, C. (Eds.). (2023). *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relations* (3rd ed.). Routledge.

כתב העת **איתותים** הינו כתב העת הסטודנטיאלי הישראלי הראשון לפילוסופיה, לכלכלה ולמדע המדינה (פכ"מ). **איתותים** מבקש לייצר במה לכתיבה רעיונית צעירה ופורצת דרך בתחומים אלו תוך עידוד שיח מבוסס ומעמיק בקרב קהילת התכנית. בגיליון הזה, מופיעים מאמרים של סטודנטים וסטודנטיות בתכנית פכ"מ ובדיסציפלינות השונות, בהווה ובעבר. מאמרים אלו נכתבו תוך שימוש בכלים האינטרדיסציפלינרים הייחודיים שנרכשו במסגרת הלימודים האקדמיים, ומתייחסים למגוון רחב של נושאים עכשוויים.

תכנית פכ"מ שואפת להצמיח מנהיגות ציבורית מצטיינת ומחקר אינטלקטואלי בין-תחומי. התכנית מציעה זווית ראייה ייחודית, המדגישה את הקשר המושגי והענייני בין פילוסופיה, כלכלה ופוליטיקה, במטרה לטפח חשיבה אנליטית וביקורתית בקרב תלמידיה.

גיליון זה רואה אור בתמיכתם הנדיבה של חוג פכ"מ באוניברסיטה העברית, יחד עם מרכז ש"ה ברגמן לעיון פילוסופי.

עיצוב ואיור: מיתר לובוצקי-אביאור

www.itutim.com

איתותים - כתב עת סטודנטיאלי לפכ"מ

Itutim PPE Journal

[itutim.ppe](https://www.instagram.com/itutim.ppe)

